

АНА ТИЛ

2

Къараланы Л. И., Элкъанланы М. К.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ ЭКИНЧИ КЛАССЫНА
ОКЪУУ КИТАБ

ТЭРТЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КОНТРОЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1980

4 с (075) (карач)
К 21

Кар. 2268

Октябриятланы джашаулары бла ишлери.

Насыбды ишлеген.

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта алыб отун джаргъан,
Юйню кирпичлерин тизген —
Къалай насыбды ишлеген!

Сюрме бла агъач джоннган,
Джангы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген —
Къалай насыбды ишлеген!

Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,

Джайлыкълада сюрюу кютген —
Къалай насыбды ишлеген!

Эрлай кийимин кийиб,
Эртденнгиде ашаб, ичиб,
Хайт деб, ишге тебреген —
Къалай насыбды ишлеген!

Кзулийланы Къайсын.

? Ишлеген нек болады насыб?
Кесигиз юйде не ишлегенигизни юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: къалам, сюрме, насыб.
Нарт сёз: «Ишлемеген — тишлемез».

Ишленген джашчыкъ.

(Х а п а р.)

Салих хар ким да джаратхан джашчыкъды. Аны тиширыула бла саламлашыб озгъаны, кесинден уллугъа болушуучусу, гитчеге, уллугъа да ариу сёлешиучюсю ючюн, адамла бек разыдыла. Ол, машиналада неда клубда, адам джыйылыучу башха джерде юсюне кесинден тамада барса, олтургъан орнун анга бермей къоймагъанды. Ма аны ючюн адамла анга, атасына, аны окъутханлагъа да уллу бюсюреу этедиле.

Салих школда, кеси иги окъугъан бла къалмай, нёгерлерине да болушуб, разы этеди. Ол, юйде дерслерин этгенден сора, баш бурмай, башха ишлени да толу этеди.

Бир кюн Салихни атасы, аны атха миндириб, хоншу элде тюкеннге ийди. Алай а Салих кечигиб къайтды.

— Мындан ары бара, бир къартха тубедим, — деди Салих. — Аны атыма миндириб, юйюне дери элтиб, тюкеннге алай баргъанма. Андан бери келе да, ауур корзинасы бла бир тиширыугъа тубедим. Корзинасын аллыма алыб, тиширыу бла тенг келе, кечге къалгъанма, — деб Салих атасына къарады.

— Иги этгенсе, — деб атасы анга бюсюреу этди. — Сен бир кесек хатер этгенликге, сеннге джукъ да болмаз. Ишленнген деген сёз атха миндирген кибикди. «Хурмет этген хурмет кёрю» деб сёз барды. Аны унутма, — деди.

Аппаланы Билал.

? Салихни хар ким нек джаратады?
Аны иги халилерини юсюнден хапар айтыгъыз.

Н а р т с ё з : «Адебинги къатла, намысынгы сакъла».

Октябратчыкъ.

Октябратчыкъ болдунг эсе,
Къалай уллу ёсгенсе.
Болушалла пионерле —
Сен да аны эслейсе.

Кеслерини джолларына
Салыр ючюн ма сени,
Окъуталла, ойнаталла,
Юретелле хар нени.

? Октябратла кимледиле?
Назмуну азбар этигиз.

Китаб.

Сен кирсенг бизни юйге,
Меннге бир къууанч келеди.

Бетлеринги ачханлай а,
Ариу нюрюнг тегюледи.
Сен элтесе кюн батханнга,
Келтиресе кюн чыкыгъаннга,
Не болгъанын тыш къралда
Ангылатаса ариу халда.

Шаманланы Медиха.

Гитче комбайнер.

Алты джылында
Азмыш Муратчыкъ
Термиле турду
Ишлерге бир джукъ.

Юйде мюйюшге
Джыйгъанды хырла,
Темир кесекле,
Агъач умурла,

Изолентала,
Асбест кыагъытла —
Джангы машина
Ишлерча затла.

Атасы Даут —
Уста комбайнер —
Алды Муратха
Бир хауа лайнер.

Джашчыкъ саугъагъа
Бек таукел тийди,
Чачыб керюрге
Не чакылы сыйдю.

Чачды, алай а
Джыялмай къалды.
Сора атасы
«Конструктор» алды.

Комбайн болду
Ишлерик заты.
«Комбайнер бала» —
Муратны аты.

Чотчаланы Магомет.

Аслан.

Аслан, танг атханлай, къобуб, кийинди. Анасын уя-тыргъа къоркъуб, китабларын излеб тебреди. Джангы китабла, аланы сейир суратлары анга джукъу бермей тургъанлы иги кесек болады. Добар, джандракёз джашчыкъ быйыл школгъа биринчи кере барлыкъды. Сары къубас сумкасына джангы китабларын джыйыб, джастыкъны тюбуне салыб тургъанын кёрюб, анасы къайры эсе да терен джашыргъанды. Аслан школгъа хар кюн сайын тебрейди.

— Тохта, алкъын окъуу башланмагъанды, энтда сау ийыгъынг барды, — деб бир-эки кюнню тыйды. Болмагъанында: — Тамблагъа дери бир тёз. Эртденбла мен кесим элтirme, — деб башын алды. Анасы айтхан «эртден» юч кере озду.

— Анам, — деб Аслан, бетин, къолун да джуумагъанлай, кёзлерин ууа, орундукъ аягъыдан, илгендирмезча, аз таууш этди.

— Биягъы тынчджатмаз, къобубму айланаса?! Не этейим мен сеннге?! Китабла алама деб, башыма пелах салыб къойдум да! Джат да къал деймеда, джашаусуз! Сенден не кече, не кюн тынчыкъ къалмады. Башымы суугъа атарыкъ этдинг, — деб анасы башын джууургъан бла джабды. Аслан джыйгъычны къармады, къюбр башлары-

на къарады. Кийим шкафны эшикчигин тартыб кёрдю, алай а ачалмады. Аны ачхычын анасы кесини джастыгъыны тубюне асыраргъа ёч эди. Аслан, аны эсине тюшюрюб, туб эринчигин къабыб, сары джылтырауукъ чурукъларыны бурунлары бла атлай, орундукъну къатына келди. Кёк дарий джууургъан акъырын кёлтюрюлюб, ызына чёге, дагъыда биягъынлай кёлтюрюлгенине къараб туруб:

— Джукълайды,—деб джастыкъны кыйырына кёлчугъун джетдирди. Андан да батыр болуб, джастыкъны мюйюшюн ёрге кёлтюре башлагъанлай, анасы, башын ачыб:

— Не кыскынык кирди санга? Кёзюм къалкъыугъа кетиб тебреген эди. Сеннге налат болсун, адамгъа тынчлыкъ берлик тюлсе,—деб кыйджырагъанында, Аслан, кёзчюклерин джандырыб:

— Школгъа тамбла барлыкъса, дей эдинг да!.. Мен школгъа хазырланама,—деб джыламсырады.

— Насыбынг алай болсун, окъуб дуняны сен бери аурлукъ болурса!.. Къайсы устазгъа баш ауруу болуб къошуллукъса, къайдам... Школгъа теберге энтда сау эки кюнюнг барды. Болгъанны дынгырдатыб айланма да, тауукъ орунну эшигин ач, сен да бир джукъгъа джара, хайырсыз,—деб, сол къабыргъасындан джатыб, биягъы джууургъанны юсюне тартды. Аслан, эринчиклерин кёбдюрюб, къашчыкъларын туюуб, джукъ айтмай, чыгъыб кетди.

Хубийланы Осман.

? Аслан къайры ашыгъады?

Анасы Асланнга не айтады?

Сен кесинг школгъа биринчи кере къалай келген эдинг?

Кел, кел, ойнайыкъ.

Кел, кел, ойнайыкъ,
Быллай соруу сорайыкъ:
— Игимисе тенглеге,
Окъуймуса «бешлеге»?

— «Бешсиз», тенгсиз туралмам,
Аны билсин хар адам!

Кел, кел, ойнайыкъ,
Быллай соруу сорайыкъ:
— Джумушха уа къалайса,
Юйде неге джарайса?

— Хар бир ишге эс ийиб,
Этиученме бек скойюб!

Кел, кел, ойнайыкъ,
Быллай соруу сорайыкъ:
— Чемерлигинг азмыды,
Тырмашыуунг бармыды?

— Джырлай, тепсей, чыныгъа,
Саналама алчыгъа!

— Сора, тенгим, ма бизге —
Сеннге эмда ма меннге —
Октябрёнок деген ат
Келишеди аламат!

Джаубаланы Хусей.

? Сиз «бешлеге» окъуймусуз?
Юйде къалай болушасыз?

Виз пионерле боллукъбуз.

Бизни октябрыят къауумда — бизни джудузчукъда — бешеулен барбыз. Валя, Суюн, Инал, Фатима, мен — Мурат. Барыбыз да тенгчиклебиз. Иги окъуб, джумуш этиб, ариу къылыкълы болуб, къууанчлы джашайбыз. Бирге ойнайбыз, сурат салабыз, бир-бирибизге болушабыз.

Мен алгъы бурун иги окъуялмай эдим. «Ючлерим» кёб эдиле. Тенгчиклерим болушхандыла да, энди «бешле» алама.

Биргелей хар неге да юренирге тынчды. Валя бла Фатима бизни орусча, абазача тепсерге юретгендиле. Суюн бла Инал а ногъай, черкес таурухланы, джомакъланы джазыб бергендиле. Мен да тенгчиклериме «Минги Тау» деген джырны къарачайча юрете турама.

Каникуллада биз сабий садда — алгъын кесибиз джюрюучю садикде — концерт кёргюзюрюкбюз. Гитче сабийчиклеге джырларыкъбыз, тепсерикбиз, таурухла, джомакъла айтырыкъбыз.

Ол сабийчикле да, бизнича, октябрыятла болургъа сюедиле. Биз а пионерле болургъа хазырланабыз. Бу затда джудузчугъубузгъа Осман болушады. Ол пионерди. бизни юретиучюдю.

Джаубаланы Хусей.

? Октябрыят къауум къалай джашайды? Аланы ким юретеди? Неге? Каникуллада ала не ишлерикдиле? Сизни джудузчугъугъуз къалай окъуйду, октябрёнокла бир-бирине кълай болушадыла, сабий садха барамысыз?

Хурметли къач джетди.

Къач.

Саргъаласа, хурметли джер.
Кюйюз кибик чегетде,
Тыялмайын чапракъларын,
Чайкъалалла терекле.

Шоркъалы Къобан, таркъая,
Джагъаларын ачады.
Алтын кюн да, ашыкъгъанча,
Замансызлай батады...

Берекетли, туугъан джерим,
Сюеме хар чагъынгы, —
Юйюрюнге кенг джайгъанса
Огъурлу къучагъынгы.

Хубийланы Осман.

? Къачны юсюнден хапар айтыгъыз.
Назмуну кесгин окъургъа юренигиз.

Сёзлюк: джылны чакълары, таркъая.

Колхоз баччала.

Бизни колхоз кёб тюрлю ууакъ урлукъ битдиреди. Турмадан, быхыдан, нашадан башлаб, къудоругъа, къобустагъа дери аны тюзлеринде битмеген кёгет джокъду.

Бизде чынг алгъа айлыкъ турмала джетедиле. Аланы ашаб бошагъынчы, быхы, сохан джетедиле. Аланы хантха къошсанг, бек иги болады.

Былай бла ууакъ урлукъ бирини ызындан бири дже-тиб, къралгъа сатарыбызны да сатыб бошаб, колхозчула-гъа да уллу хайыр тюшеди.

Элден узакъ болмай колхоз къаб, наша салгъанды. Аланы тёбен жанларында талада, учу-къыйыры болма-гъанча сохан, туб къобуста тахтала джашнайдыла. Сентябрь ай бошалды. Къабла сойланадыла. Помидорла, ши-бижиле къызарыб энишге салынадыла.

Бу уллу битимни ариу джыйыб, колхозчула татлы хантла этедиле. Къышха да кёб къойгъандыла, къобуста, наша, помидор тузлагъанбыз. Турманы, соханны, сарс-макъны, туб къобустаны джер юйде асырагъанбыз.

Байрамкъулланы Алибек.

? Колхоз бачхада не затла битедиле?

Колхозчула кьаллай кёгет урлукъла саладыла тахталада? Кёгетле бла кьалай хайырланадыла?

Школ бачхада сиз кьайсы кёгетлени битдиресиз?

Сиз джашагъан джерде колхоз кьаллай урлукъ салады?

Анда ким ишлейди? Сиз колхозгъа не бла болушасыз?

Бу соруулагъа толу джууабла джарашдырыб, хапар айтыгъыз.

Этерге иш. Бу башында суратлары болгъан кёгетледен адам кьайсыланы ашагъанын айтыгъыз.

Айтыллыкъ сёзле: тублерин, чапракъларын.

Эл берген д ж о м а к ъ: «Къат-къат тонлу, къарыш бойлу».

Къачда.

Алтын чачха бёлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапрагъы тюбуне
Дженгил-дженгил тюшеди.

Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кёрюнюб,
Къыбла таба турнала
Барадыла юрюлюб.

Хансла къатыб, саргъала,
Сыртла къаудан болдула,
Сууукъ джерден къаргъала
Бери келиб къондула.

Къулакъ суула, шоркъала
Лахорларын тыйдыла,
Тау ауушла, аркъала
Джангы къарны джыйдыла,

Кюн, джылыусуз джарыта,
Бек ашыгъыш батады,
Кърау сыртны агъарта,
Къышдан хапар айтады.

Джаубаланы Хусей.

? Къачхы табигъатны суратлагъыз.
Къачда адамланы ишлерини юсюнден хапар айтыгъыз.
Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: лахор, аркъа.

Джелчик.

Къачны джели келгенди,
Орамланы сибире,
Джайгъа къора дегенди,
Хорларыгъын билдире.

Сары кийим киедиле
Арбазлада терекле,
Джылы джерге иедиле
Шохчукларын сабийле.

Омакъ болуб барады,
Ойнай-кюле, сабийчик,
Бетчигине урады
Тауладан келген джелчик.

Аны школу сакълайды,
Джарыкъ юйле джасалыб,
Къабыргъадан къарайды
Ленинибиз ышарыб.

Хубийланы Назир.

? Къачхы табигъатны суратлагъыз.

Пионер джыр.

Сабий къауум къуралыб,
Пионерле болабыз,
Ленин айтхан джол бла
Окъуу, къылыкъ алабыз.

Биз къуралгъан тизгиннге
Кёбле талпыб кирелле,
Джашчыкъла бла къызчыкъла
Халибизни билелле.

Ёсюмюбюз хар заман
Тыйылмаз, не аз болмаз,
Пионерни мураты
Толу болмайын къалмаз.

Къара атаргъа, джюзерге,
Чынгаргъа, чабаргъа,
Артха къалмаз бизни тёлю
Окъуу юлюш табаргъа.

Эй, пионер, пионер,
Ал байракъны къолунга!
Кесинг кибик сабийлени
Тартчы баргъан джолунга!

Бостанланы Хасан.

? Пионерле кимни джолунда ёседиле?
Пионерге кирир ючюн, не этерге керекди?
Сизни школда пионерлени юсюнден хапар айтыгъыз.

Октябрны къууанчы.

7 ноябрь — уллу байрам.

Биз барыбыз сакълаб тургъан кюн — Уллу Октябрь революцияны кюню келди. Байрам кюн уллу, гитче да эртденбла эртде къобадыла, омакъ кийинедиле. Хар юде Къызыл байракъла тагъадыла.

Атала бла анала джашчыкъла бла къызчыкълагъа хапар айтадыла. Сабийлени джюрекчиклери къууанады, кёлчюклери джарыйды. Эм иги затла аланы эслерине тюшедиле. Дженгил ёсуб, кючлю, билимли, джигер адамла болургъа, джигитлик ишле этерге ким соймейди сабийлени арасында! Бири, таякъны алыб, къой сюрюуню ызындан мийик таулагъа чыгъаргъа, андан энишге къараб, ариу эллени, терен ёзенлени, шоркъалы сууланы, сыйдам

Кар. 2268

джолланы, джашил чеветлени, къалын битген сабанланы кёрюрге талпыйды. Экинчи, къанатлы кемеге къонуб, булутланы джырыргъа излейди. Ючюнчю, тракторгъа миниб, джер сюрюрге сюеди.

Гитче шохчугъум, сен да талпый болурса, халкъгъа джарарча, атынг айтылырча, бир уллу игилик этерге! Сейир тюлдю ол. Бизни къралда суйген ишин этерге хар адамны мадары барды. Иги окъуб, терен билим алыргъа керекди, алай этер ючюн.

Алгъын заманлада халкъны аллай эркинлиги болмагъанды. Ол эркинликни, джангы джашауну бизни халкъгъа Октябрь революция бергенди. Ма ол кюн, ноябрны джетисинде, Россияны ишчилери бла эллилери, къолларына сауут алыб къобхандыла. Халкъны унукъдуруб, хакъын ашаб тургъан капиталистлени къыстагъандыла. Андан бери бизни къралда хар зат халкъны къолундады, аны эркинлигиндеди.

Уллу байрамны кюнюнде Наурузну атасы оюулу суратлары болгъан альбом алгъанды саугъагъа, анасы уа сыбызгъы келтиргенди.

Фатимагъа да алгъандыла саугъала — гитче къобузчукъ бла оюнчакъ итиу.

Науруз бла Фатима, аталары къатыш фермагъа барыб, ийнеклеге къарадыла да, андан сора демонстрациягъа кетдиле. Совхозну ишчилери, школда окъугъан сабийле, устазла барысы джыйылгъандыла анда. Къобуз согъулады, джашла харс урадыла, тепсейдиле. Арлакъдагъыла джырлайдыла, джырлайдыла. Адамланы бетлери джарыкъды, къууанчлыды. Хар ким бир-бирин байрам бла алгъышлайды. Атала бла анала сабийлерине резин шарчыкъла, къызыл байракъчыкъла аладыла.

Сабийле, тамадала бла бирге, эл Советни аллындагъы площадда трибунаны къаты бла озадыла.

Баучулары Лилия.

? Джетинчи ноябрь къайсы байрамны кюнюдю?
Сабийле бла джашла къаллай игиликlege талпыйдыла? Сен а?
Кёб джылланы мындан алда 7 ноябрда къаллай иш болгъанды?

Таулуну ауузундан.

Ол таш ёзенде —
Мутхуз гёзенде,
Мен бир джарлы таулудан туудум.
Джалчылыкъ бла,
Малчылыкъ бла
Аягъымы чабыр бау бууду.

Къолумда таякъ,
Джап-джалан аякъ,
Хар кюн сюрюу ызындан кетдим.
Къыш боранлада,
Къая ранлада
Къалтырай, титирей къой кютдум.

Хей, озгъан заман!
Инджитиб тамам,
Сен мени бла кёб ойнадынг.
Бойнумдан буууб,
Къанымы къуюб,
Сан-санымы эздинг, чайнадынг.

Бютеу ишчиле,
Кючлюк чекгенле
Къалмай бу ишге кёз ачдыла.
Бирлик кюч бла,
Сюнгю уч бла
Залимлик дунияны чачдыла.
Ма кёзюу келди,

«Окъугъуз!» — деди,
Мен да джарыкъ джолну сайладым.
Джахил къалмайым,
Сокъур болмайым, —
Деб илмугъа джюрек байладым.

Ёртенланы Азрет.

? Патчахлыкъны заманында таулуну джашауу калай эди.
Таулуну бусагъатда джашаууну юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: гёзен, чабыр, чекген, сюнгю, джахил, илму.
Нарт сёз: «Илму — джашауну джолу».

Владимир Ильич Ленин.

Юйню ичинде къабыргъада портрет тагъылыбды.

— Атам, аны юсюнден хапар айт, — деди Вася ата-сына.

— Аны ким болгъанын билемисе сен?

— Билеме, ол Ленинди.

— Тюз айтаса, Владимир Ильич Ленинди ол. Бизни багъалы, туугъан вождубуз.

Иги тынгыла. Джаш эдим мен ол заманда. Биз, ишчиле, инджилиб джашай эдик. Иш къыйын эди. Эртденден башлаб, кече къарангы болгъунчу ишлеучен эдик. Джашагъаныбыз а ачлыкъ бла джаланнгачлыкъда эди. Заводда ишлегенле кёб эдик. Данилов эди заводну иеси. Ол кеси ишлемей эди. Белин бюкмей эди, джашагъаны уа алай бай эди! Къайдан таба эди ол хар затны? Биз анга ишлей эдик. Ишлегенибиз ючюн, ол бизге бир кесек затчыкъ тутдуруб къоя эди — айтыргъа, терибизни къобара эди. Бизни кючюбюз бла болгъан эди ол бай. Аны къолунда завод, ачха, машинала бар эдиле, бизде уа берчли къолладан башха бир зат да джокъ эди. Ма аны ючюн бара эдик биз анга ишлерге. Къуру Даниловну заводунда тюл эди алай. Заводла бла фабриклени барысында алай эди.

Эллилени джашаулары да алай кыйын эди. Джерлери аз эди аланы, бийлени къолунда эди джер. Эллиле бийлеге ишлей эдиле. Бийле бай джашай эдиле, эллиле уа — джарлы.

Бийле бла капиталистле бирге эдиле. Къралны эм уллу бийи, эм бай бийи — патчах да ала джанлы эди. Бютеу барысыны иеси эди ол. Сынгар бийле бла байлагъа джараулу джорукъланы сала эди. Ишчиле бла эллилени джашаулары уа аны амалтын кыйын бола эди.

Владимир Ильич Ленин ишчилени шоху, джолдашы эди. Джорукъланы барысын тюрлендирирге сюе эди ол. Урунуб, ишлеб джашагъанланы барысына иги джашау болурун излей эди. Ишчи халкъ ючюн кюреше эди Ленин.

Ишчилени джанында болгъан адамланы бир джерге джыйыб, бирикдириб башлады Ленин. Ала кёбден кёб бола бара эдиле, ишчи партия—коммунистлени партиясы—ёсе эди, бегий эди.

Кюрешсиз болумну тюрленмезлигин кёре эди партия. Аны алайлыгъын бютеу къралланы ишчилери да ангылай башладыла.

Ишчиле Ленинни сюе эдиле, бийле бла байла уа кёрюб болмай эдиле. Патчахны полициясы аны талай кере тутхан эди, тюрмеге салгъан эди, узакъ Сибирге джиберген эди. Ёмюрде да бери къайтмазча, тутмакъда тутаргъа излей эдиле аны.

Ленин, тыш къраллагъа кетиб, андан бери ишчилеге не этерге керек болгъаныны юсюнден джаза эди. Сора, къайтыб келди да ызына, кюрешюуге башчылыкъ этди.

1917 джыл февраль айда ишчиле, солдатла бла бирге — ол кёзюуде къазауат бара эди — патчахны къыстадыла, андан сора, 1917 джыл 7 ноябрда, бийле бла капиталистлени да къыстадыла.

Аладан джерлени сыйырдыла, ызы бла заводланы, фабриклени алдыла, джангы джашауну къураб тебретиле.

Патчах тюл, бийле бла байла тюл, ишчиле бла эллиле кеслери оноу этиб тебретиле Советледе кеслерини ишлерине.

Джангы зат эди ол алагъа. Ленин бла аны партиясы ишчилеге аллай къыйын джолда башчылыкъ эте эдиле, джангы джашау къуаргъа болуша эдиле. Ленинге кёб ишлерге керек бола эди. Къайгъы кёб эди. Ол а аны саулу-гъуна къатыла эди. 1924 джыл ауушду Владимир Ильич.

Биз барыбыз да уллу бушуу этдик, Ленин ёлгенинде. Алай а ол айтхан, ол юретген затланы биз бир заманда да унутурукуъ тюлбюз. Хар затны, ол къалай юретген эсе, алай этерге кюрешебиз. Ишни, джашауну да джангы джолда джарашдырабыз.

Н. К. Крупская.

? Патчахны заманында ишчиле бла эллиле къалай джашагъанларыны юсюнден атасы джашына не хапар айтды?

Бийле бла байланы юсюнден бу статьяда не затны билдигиз? Аны юсюнден айтыгъыз.

Ленин къаллай джашау къуаргъа излей эди? Ишчиле бла эллилени вожду деб нек айтабыз биз анга?

Патчахны ишчиле бла солдатла къачан къыстагъандыла? Бийле бла байланы уа?

Октябрны саугъасы.

Къобанны къызыу келген уллу шоркъалары, сослан къаяланы джибите, кёпюрню тюбю бла кёмюклениб чыгъа-

дыла. Кёпюр мийикди, тар, терен къая ауузда, эки джанындан джонулгъан хыршы ташладан ишленген бедженлени юслериндеди. Ким биледи, «Ташкёпюр» деб былайда орналгъан элге аны ючюн аталгъан болур.

Кёпюрню тёбен джаны айланмады, суу сюзюлюб барды. Джууунургъа табды.

1924 джыл, джайгъы кюнлени бири. Айланмада джууунуб чыгъыб, кёпюрню къатында, тюз джолну юсюнде, къадалыб ашыкъ ойнайбыз. Билмей тургъанлайыбызгъа бир джаныбыздан машина таууш чыкъды. Сескекли болуб, таууш чыкъгъан джанына къарадыкъ. Башы ачыкъ, ичинде да адамлары бла, бир машина, джолну бу къулата, тюз бизни къатыбыз бла Теберди Аягъына ётюб кетди. Аны ызындан бир кесекни къараб турдукъ. Сора биз, джалан аякъларыбызны ачыгъанына да къарамай, машинаны ызындан чабханлай, Теберди Аягъына ётдюк. (Бусагъатда Карачаевск шахар орналгъан джер).

Баргъаныкъда, машина тюзде кеси джангыз ёсген къарачай кертме терекни тюбюнде тохтаб тура.

Инженер Гюрюкланы Алий-Солтан бла аны нёгери, рулетканы алыб, джерни ёлчелейдиле. Тёртгюл агъач къазыкъчыкъла урадыла.

Арлакъдан къараб тургъан Гюрджюланы Къурман (Облисполкомну председатели), былагъа не эсе да айтыб, кючлю чамланды. Алий-Солтан, Къурманни къатына келиб, бир къагъытны кёргюздю. Къурман дагъыда чамланды. Ол анга нек урушады, деб сейирсиниб къарайбыз, сора Къурман, юсюнде къара кёлекни джагъасында тюймелерин теше, къол джаулугъу бла бетинде, бойнунда терин сюрте, къара бухар бёркюн да бир къолуна алыб, ёлчеленген джерде узун-узун атлаб тебреди: «Бир, эки, юч...» Сора, бара барыб, тохтаб: «Чюйню былайгъа уругъуз!» — деб кёргюздю. Къурманни нек чамланганын ангыла-

дыкъ: ол ишлениб башланлыкъ шахарны уллу орамы кенг болсун деб кюреше эди.

Быланы биргелерине Анастас Иванович Микоян да барды: шахарны планын салыугъа башчылыкъ этеди.

Кёб турмай Теберди Аягъында къанга баракла сюелдиле. Бери кёб ишчи келди, шахар ишлениб башланды.

Алмалы Таланы төбен къыйырында къаяланы тешиб, атылтыб, юле ишлерге таш хазырлаб тебретиле.

Ташланы арбала бла ташыйдыла. Биз да школдан бош кёзюубюзде аталарыбызгъа болушабыз: ёгюз баш тутабыз. 1927 джылгъа шахар иги ёсдю.

Совет халкъ Уллу Октябрь революцияны 10-джыллыгъын къууанчларгъа хазырланады. Ол къууанч артыкъсыз да къарачай халкъгъа бек багъалыды: ол кюннге джангы сахар ачылды...

1927 джыл ноябры 7-си. Шахарны Ташкёпюр таба къыйырында, Бал къаяны туурасында, мийик къабакъ эшикле. Аланы башында Къызыл байракъла, джел уруб, чайкъаладыла...

Кёб адам джыйылгъанды. Аланы асламысы атлыладыла.

Юслеринде — джамчылары, башлыкълары.

Джырны, тойну оюнну учу-къыйыры джокъду. Кинооператор муну барын киногъа алады.

Кюнортагъа джууукъ заманда Гюрджюланы Къурман, Алийланы Умар, крайдан, Москвадан келген къонакъла, атлагъа миниб, къабакъ эшиклени къатына келдиле. Къурман къамасы бла къабакъ эшиклени арасында кенделен тартылыб тургъан къызыл лентаны кесди.

Шахаргъа джол бош болду — сахар ачылды. Халкъ тизилиб, къабакъ эшиклени тюбю бла сахаргъа тебреди.

Бизни, пионерлени, барындан да бек сыйыбызны кёрдюле: къабакъ эшиклени тюбю бла эм алгъа биз чыкъдыкъ.

Ол кюн чыртда унутулмазлыкъ бир кюн болду—Уллу Октябрь социалист революцияны он джыл толгъан къууанч кюнюнде партия бу сахарны къарачай халкъгъа сау-гъагъа берди.

Ортабайланы Тохтар.

? Джашчыкъла не эте тура эдиле, ала нени кёрдюле?
Сиз Карачаевскеде болгъанмысыз?
Шахарны бюгюнню болумундан хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: Сослан къая, беджен, рулетка, джамчы, башлыкъ, кинооператор, къабакъ эшик.

Иги неди, аман неди?

Пионер.

Пионер мени атымды,
Тюз боллукъма мен анга.
Тохтамазгъа антымды
Джетгинчи муратыма.

Эрке, джалкъау болургъа
Бошламайма кесими,
Тынгылайма устазгъа,
Дерсге ийиб эсими.

Къызыл галстук, дуу джана,
Нюр тегесе бетиме,
Болганса, джуртум, ана
Мени кибик минг-мингнге.

Ленин юретген джолда
Биз барабыз учунуб,
Кёкню джети къатына
Джигитлени учуруб.

Осият этдинг, Ленин,
Биз унутмайбыз аны.
Ёссюнле шохлукъ, билим,
Джарытырча дунияны.

Хубийланы Осман.

? Пионерни анты, мураты неди?
Сен пионер болургъа къалай хазырланаса?
Назмуну кесгин окъургъа юренигиз.

Сёзлюк: нюр, осият.

Зарядка.

Эртденбла эртде туруб,
Джашчыкъ орнун джыяды.
Хар несин джарашдырыб,
Зарядкагъа турады.

«Бир» дегенлей, къолчукъларын
Узатады аллына.
Андан сора ёрге этеди
«Эки» деген санаугъа.

Энишге ийиб къолларын,
Аллындача, сир къатад.
Радиогъа тынгылаб,
Андан арысын сакълайд.

Алай этиб, эртден сайын
Санчыкъларын ишлетеди.
Джигитликге керти джол
Ол болгъанын биледи.

Шаманланы Медиха.

? Джашчыкъ къаллай тирилик этеди?
Сен зарядка этемисе? Аны не хайыры барды?

Сёзлюк: зарядка.

Анам, кеч!

Бир бузоу иссилеб, аркъанны да суйрей, къачыб арбазда баугъа кирди. Кёб турмагъанлай, бир бутундан къолу бла тута, асхай, юсюю бир джаны саулай батмакъгъа боялыб, джылы келген бир тиширыу бузоуну ызындан келди. Ахсына, ынгычхай, эшик аллында гитче шиндикчикге олтуруб, бир бёлек заманны ауругъан аягъын къоллары бла сылай турду да, бутуну ачыуу бираз сорушхан болур эди, ёрге туруб, «бош къаллыкъ», деб бузоугъа уруша барыб, аны такъды да юйге кирди. Бир кесекден юсюне башха чепкен кийиб, къолунда балтасы бла арбазгъа чыкъды. Базыкъ эмен томраудан жаркъачыкъ къобара тебреди. Бу кёзюуде юйню аллында шаптал тереклени салкъынында бир джашчыкъ айланады. Сынджыр битген балий тереклеге узалыб, бишгенлерин ашайды.

Сохта джашчыкъ Къанамат, хурджунундан таракъчыкъ, кюзгю алыб, чачын джанбаш тарады да, терекге сыртын тиреб, китабын ачды. Юйню аллындан отун джаргъан таууш келди. Къанамат, китабын джабды да, отун джарыб кюрешген анасына кёзюню кыйырын джетдириб: «Къачан бошарыкъды эке бу, башымы аурутду», — деди кеси кесине.

Бир заманда хоншу тиширыу къарт Айшат, таягъына таяна келиб, сёз башлады:

— Сен былайда бош тургъанлай, ананг, иссилеген бузоугъа кесин сюретиб, батмакъгъа джыгъылыб, бутун аурутуб келгенди. Бош сагъатынгда ананга нек болуша турмайса? Дерсинги окъума демейбиз, алай а тенглеринг, школдан келгенлей, юйде аталарына, аналарына болушадыла, сен анангы джумушуна бир кесек къарасанг, не боллукъду?

— Дерслеримими этерикме, огъесе анамамы болушурукъма? — деб джууаб этди да, Къанамат сохта тенгине — Дахирлагъа — кетди. Дахир уллу сибиртги бла арбазны сибире тура эди. Къанамат, алагъа къайтмай, Амырлагъа атланды. Ол да — эки челеги бла суугъа тебреб.

— Алан, былай энишге бармаймыса, тоб ойнаб къайтыр эдик, — деди Къанамат.

— Ишим кёбдү, мени сакълама, — деб джууаб берди Амыр.

Андан сора ючюнчю тенгине барды Къанамат. Сеит Умар, ийнекни ашын джатма тюбюнде гапдешчикге салыб чыкъды да:

— Нек къарайса, кир юйге, — деди Къанаматха.

— Кел, ойнаргъа бара эсенг!

— Барыргъа огъайым джокъду, алай а анама гардошла къазыб берирге керекме, сакълаб турады. Отун да джарлыкъма.

Къанамат, ол сѣюн бошагъынчы да сакъламай, юю таба айланды. Анасы, эки челек сууну кѣлтюрюб, терлеб келе эди. Къанамат, анасыны бойнундан суу агъачны алыб, челеклени кеси кѣлтюрдю.

Анасы, бу былай болуб къалай къалды деб сейирсиниб, джашыны бетине къарады.

— Анам, мени кеч, — деди Къанамат. — Эндиден со-ра мен эталлыкъ ишни, кесим этмей, сеннге этдирмем.

Аппаланы Билал.

? Къанамат къалай ойлашды?

«Анам, мени кеч», деб Къанамат нек айтады?

Юйде не бла болушханыгъызны юсюнден хапарчыкъ джазыгъыз.

Джолда.

Джаш туристле, Орта-тѣбе элни пионерлери, джолгъа чыкыгъанлы бюгюн ючюнчю кюнюдю. Юч кюнню ичинде джаш туристле иги кесек джолну къоратдыла, кѣб зат кѣрдюле. Талай ташны джыйдыла. Ючюнчю кюн была таулагъа ѳрлеб башладыла. Джол а кѣбдю. Отряд, бир-бири ызындан къазлача тизилиб, тар джолчукъ бла барады.

Джаш туристлени эм аллында — аркъасында гитче артмакчыгъы, къолунда таягъы бла орта бойлу, тири атлагъан къаракѣз джаш Асан. Джаяу джолчукъ бла не къадар арлакъ барсанг, тар эмда тик бола барады. Джашла бла къызланы къууанч джырлары, узакъгъа джайылыб, къаялада зангырдаб, джангыдан эштиледи.

Кеч бола, отряд Уллу Инджикге джетди. Уруб баргъан тау сууду ол. Аны сууу кюмюшча тазады, бузча сууукъду.

Уллу Инджикден ѳтер ючюн, пионерле колхозну бачхасында къарауул болуб тургъан къарт бла келишдиле. Аны алашасы бла туристле суудан ѳтдюле. Гитче шатыр-

чыкъланы къуруб башладыла. Бу кёзюуде мийикдеги къара булутла энишге саркыб келдиле да, джангур себелеб тебреди.

— Къупчакъланы Абидат ауруйду, Асан, кюйюбджаныб барады, — деди бир къыз.

Энди не этсинле? Кеч болгъанды, джангур къуяды, эл сууну ары джанындады. Къыз, безгеги тутханча, къалтыраб ынгычхайды, солууун ауур алады, санлары кюйюб барадыла, тангнга дери мында къалса, кыйналлыгына сёз джокъду. Мадар болса, къызны суудан ётдюрюб, элге элтирге керекди. Башха амал джокъду. Кёб сагъыш этерча заман да джокъду.

— Джангыз бир амал, — деди Асан акъырын, — суудан ётюб, къарауулчу къартны атын тилеб алыб, Абидатны аны бла элтирге керекди элге. Къалай кёресиз, не?

— Ашхы, — дедиле тенглери.

— Мени къатыш ким барады? — деб сорду Асан.

— Биз, — деб эки-юч джаш джууаб бердиле.

Юч джаш, кёб мычымай, суу джагъагъа келдиле. Джангур, челекден къуйгъанча, къуюб тебреди, сууну кючлю шууулдагъан тауушундан башха зат эштилмейди тегерекде. Сынгар кёк джашнаса, арлакъдагъы терекле кёрюнедиле. Джашла, эрлай тешилиб, кийимлерин башларына кысыдыла. Суу сууукъ эди. Бир-бири ызындан суугъа кирдиле. Тау сууну толкъунлары бла кёб кюрешдиле. Амма къутургъан сууну онладыла.

Абидатны халы кыйын болса да, джашла ол кече огъуна аны элдеги больницагъа джетдирдиле. Врач, эсли тиширыу, джашланы этген ишлерине къууанды, алагъа уллу бюсюреу этди.

Отряд ызына къайтыр кёзюуге Абидат сап-сау болгъан эди. Тенглери бла бирге ол да къайтды элге.

Капаланы Суюн.

? Пионерле къайры баргъан эдиле?
Пионерле тенглерин къалай къутхардыла?
Сиз, аланы орнунда болсагъыз, къалай этерик эдигиз?

Гѣджеб.

Камил, Камил, Камил деб
Аты кенгнге джайылад.
Бир джерге баргъанлай а,
Халкъ юсюне джыйылад.

Некди алай, нед сейир,
Сюемисиз билирге?!
Тынгылагъыз, айтайым
Аны хапарын сизге.

Джерден ѳрге кѣлтюреди
Бир уллу машинаны,
Алай а ол бюгюлмейди —
Чыныкъгъанды хар саны.

Спорт бла кюреше,
Болгъанды ол къарыулу,
Ишге джетсе, билмейди
Арыуну не талыуну.

Сюе эсенг, ма сен да
Аллай гѣджеб болургъа,
Гитчеликден, эринмей,
Иги эс бѣл спортха.

Шаманланы Медиха.

? Кючлю, саулукълу болур ючюн, не этерге керекди?
Сиз спортну сюемисиз? Спортну къайсы тюрлюсюн сюесиз?

Сѣзлюк: спорт, гѣджеб.

Пионерлик борч.

Шахарны орамларын кюнортагъа бѣлюннген ишчиле, дерслерин бошагъан сохтала толтургъандыла. Уллу асфальт джолда автомашинала ёрге энишге къызыу джюрюйдюле.

Автобус тохтаучу джерде джылы келген къарт Даут, кимни эсе да аджашдыргъанча, тегерегине къараб, джунчуулуду. Къарт Даут тартынганмы этеди, огъесе базмаймыды?

Ол кезюуде дерслерин бошаб чыкыгъан Науруз автобус тохтаучу джерге келди. «Бу акка, шахаргъа элден келиб, барыр джерин табмай тура болурму», — деб келди Наурузну кѣлюне.

— Акка, не керекди? — деб сорду ол.

— Барлыкъ юйюмден аджашыб айланама. Ма, былай-да улуу школ бар эди, — деди къарт, таягъы болгъан къолу бла онг джанын кѳргюзте. — Андан ѳргеракъ, узун тюкенлени огъары джанында уа бизни джашны юйю барды. Энди ол юйню табалмайма.

— Орамны аты бла юйню номерин неда автобусну тохтаучу джерин билемисиз?

— Огъай, бери, сахаргъа келсем, базарны къатында автобуса миниб, бешинчи кере тохтаучу джеринде тюшюб къалыучан эдим. Бу джол а онг джанына бурулмай, тюз кетиб къалгъанча эследим. Алай а узун тюкенлени танырыкъ болурма дегенча болуб, тюшмей келиб къалгъанма.

— Акка, сен Совет орам бла баргъан автобуса мингенсе. Базардан онг джанына бурулгъан автобусну бешинчи кере тохтагъан джери эски школду. Автобуса къеб орам бла джюрюйдюле. Сен айтханча, узун тюкенле да дженгил-дженгил ишлениб барадыла.

Джазаланы Балуга.

? Орамланы болумларын суратлагъыз.

Къарт Даут нек аджашды?

Даутха болушуб, пионер борчун ким толтурду?

Кесигиз джашагъан джерде джангы ишленген затланы юсюнден хапар айтыгъыз.

Гинджини тарыгъуу.

Мен тюнене ариу тапхачыкъда тургъанлайыма, бир къызчыкъ анасы бла келиб «меннге ол ариу къызчыкъны алыб бер», — деб къадалды. Ала мени къолларына алыб къарадыла. Сора, джаратхан болур эдиле, къызчыкъ мени къойнуна алыб юйге элтди. Юйге келгенлей, мен мыдах болдум. Кесими нѳгерчиклерими кѳргенимде уа, таб джылаб да къойдум.

Бирини кѳолу, аягѳы джокѳ, бирини уа кѳуру башчыгѳы кир болуб атыла, ариу кѳзчюклерин топракѳ басыб. Ах... ах... ах... энди мен да былача боллукѳ эсем, кѳалай этейим деб, сагѳышха кирдим. Кѳызчыкѳ, аты Зухра, мени бир гитче тѳшекчикге олтуртду. Джукѳгѳа да кѳарамай, меннге тюрлю-тюрлю чепкенлени бирин тешиб, бирин кийдириб, мени тамам арытды. Сора ариу чепкенлени кийгенликге, кѳалай арыды деб, кѳлюнге алай келе болур. Алай а ол чепкенчикле барысы да кирчикле, буршу-буршула, сѳгюлген, джыртылгѳан джерчиклери тигилмегенле.

Андан сора уа, мени эшикге алыб чыгѳыб, башха кѳызчыкѳлагѳа махтаныб башлады: «Анам бююн манга кѳаллай гинджи алгѳанды!»—деб. Бир кѳызчыкѳ, Зухра, кел, бирге ойнайыкѳ, деб тиледи. Алай а ол унамады. Чынты алагѳа махтанама деб чартлаб чыкѳгѳан кѳре эдим эшикге да. Мен а Зухра хоншу кѳызчыкѳла бла бирге ариучукѳ ойнарыкѳды деб тура эдим. Андан сора уа, билемисиз, кѳалай этди? Ма бир кир джерге олтуртду, юсюмю кир этди, дагѳыда джууама деди да, макѳала хырылдай тургѳан кѳлге урду да алды. Мен бир тюрсюннге кирдим, айтыб кѳалай ангылатайым. Зухраны юйюне былай киргенлей, бир сынган, бузулгѳан затланы кѳрген эдим, кесим да кѳб бармай, алай боллугѳуму таныдым.

Энди джангыз бир сагѳышым барды. Андан кѳалай кѳачайым?

Аналадан а бир тилерим: аллай кѳызчыкѳлагѳа ала турмасынла бизни. Биз да джашаргѳа сюебиз. Кѳолларыбыз, аякѳларыбыз, башыбыз орунларында турсала сюебиз. Зухра да, дагѳыда аныча кѳызчыкѳла бар эселе, алай этмесинле, биз ала бла кѳб заманны ойнаб турлукѳбуз.

Шаманланы Медиха.

? Гинджи нек тарыгѳады?
Оюнчакѳларыгѳызны кѳалай тутасыз?

Иги бла аман.

Иги джуртун сакълайды,
Аман кесин джакълайды.
Иги кесин суйдюрюр,
Аман ични кюйдюрюр.

Иги малны семиртир,
Аман ташны кемиртир.
Иги тойну ачады,
Аман тойну чачады.

Иги терек орнатыр,
Аман кесиб къоратыр.
Иги сёзню чёкдюрюр,
Аман юрюб кёбдюрюр.

Иги ишлеб джарыйды,
Аман ойнаб арыйды.
Иги къышны унутмаз,
Аман юйюн джылытмаз.

Иги урлукъ себеди,
Аман урлаб кёбеди.
Иги элин джашнатыр,
Аман кесин джашатыр...

Узун сёзню къысхасы:
Ёлюм джокъду игиге,
Аманлыкъ а джашауда
Тыйыншлыды ёлюрге.

Гочияланы Азрет-Умар.

Къыш келди, сууукъ тюшдю.

Къар джауады.

Къар джауады, себелейди,
Агъартыб джерни,
Кюн джарытыргъа излейди
Езенни, элни.

Гюттю-гюттю тюшеди къар,
Ашыкъмайды ол.
Джабылгъанды тау, къая, тар,
Бегигенди джол.

Кюрт басса да белге дери,
Джаз джашнаб келир.
Мартдан атлаб, кюн къыздырса,
Буз, къар да эрир.

Хубийланы Осман.

? Къар джылны не заманында джауады?
Къар къачан, нек эриди?
Кышхы оюнланы къайсысын сюесе сен?

Таулан.

I.

Таулан тегерекбет, токъ джашчыкъды. Биринчи классны айырмагъа тауусханды, бусагъатда уа экинчи классны сохтасыды. Джангы джылгъа саугъала бергендиле анга школда.

Бююн а каникулланы кюнюдю — кыш каникулланы кюню...

Орундан эртде туруб, терезеден къарайды Таулан. Кече къар джаугъанды да, тегерек, джумушакъ акъ мамукъ тешелгенча, агъарыб турады. Тау башындан джангы къарагъан кюнню таякълары алтын кирпичлеча керюнедиле Тауланни кезюне. Ала къарны асыры бек джылтыратхандан, кезлери къамайды.

Кюн тийгенликге, сууукъду. Терезени миялаларын терек бутакълагъа ушагъан оюлу бузлауукъ джасайды. Таулан, тылпыуу бла терезени бир кесек джерчигин эритиб, алайдан къараб турады.

Арбазда Тауланни атасы къарны кюрейди. Аны тылпыуу тубанча чыгъады. Сууукъда болады алай. Майна, бети бла къоллары тютюнлейдиле. Терлеген болур. Тауланни атасыны къашлары бла мыйыкъларын акъ кърау джабыб турады. Сууукъдан болгъанды ол алай.

Къар джауса, хоншула, арбазларын кюрерб бошагъанлай, орамда бир юйден бир юйге сокъмакъ айырадыла.

Тауланни атасы уа, эм алгы бурун кеслерини арбаздан башлаб, орамда къарт аттялагъа дери джолчукъ айырады. Андан сора къарт аттягъа болушады: арбазны кюреб, гапдешлени тазалаб, маллагъа аш салыб, кеслерини арбазны андан сора кюрейди.

Хоншула уллу бюсюреу этедиле анга. Къарт аттягъа ала: «Тейри, Адурхай, берекет берсин, бир иги джашынг барды. Сеннге да болушады, хоншулагъа да джугъады хайыры», — деучендиле. Атасы адамлыкълы, къайгырыулу адам болгъанына бек къууанады Таулан! Анга ушаргъа сюеди.

Алай а Таулан гитчеди алкъын. Адамлагъа не бла игилик этерге билмейди ансы, къарыуун аярыкъ тюл эди. Иги окъургъа кюрешеди, тенгчиклерине дерсни ангыларгъа болушады, аман къылыкъ этмейди. Алай болгъанлыкъгъа ол затла бла келю хош болмайды. Бир уллу зат этерге излейди.

II.

Терезеден къарай туруб, Тауланни эсине бир зат тюшдю. Ол эрлай кийиниб башлады. Башына къулакълы бёркюн, аякъларына уюкъла, юсюне къарт анасы этген джылы тончукъну кийди. Эки къолуна да кийди анасы этген къол къабланы.

Ол арбаздан чыкъгъанында, Тауджан амманы къабакъ эшиклеринден орамгъа джол айыра тура эди атасы. Амма кеси джангыз джашайды — джашы аскерде къуллукъ этеди. Тауланни атасы анга болушуучанды.

— Былай нек эртделегенсе, Таулан? Къайры бараса? — деди, аны чыгъыб баргъанын эслеб, атасы.

— Аннялагъа барама, — деди Таулан. Нек баргъанын айтмады.

Тауланланы юй бла аланы къарт аталарыны ортасында джангыз бир юй барды. Къапхакъ башындады ол. Таулан арбазгъа киргенинде, болгъан тазаланыб, къарт атасы да джатма тюрюнде агъач джона тура эди. Къабыргъагъа сюелиб тургъан агъач кюрекни алыб, орамгъа чыкъды.

Къарт ання — атасыны анасы — суу алыргъа къапхакъдан эниучю джолчукъну терен къар джабыб тура эди. Эрлай джолчукъну кюрөб башлады.

Таулан тончугъун тешеди. Сууукъну сезмейди, асыры къызгъандан. Тамагъы, къургъакъсыгъандан, джылтыргъанча болады... Дагъыда башлайды. Аны кёзюне къарт анасыны къууанганы кёрюнеди. Олду кюч берген ансы, бели, билеклери да талгъандыла Тауланны

III.

Ол кёзюуде темирчи Джашай гюрбеджиге озуб бара эди. Къараса — бир гитче къаралдычыкъ, къарны джырыб, суу ызына джол айырыб бара. Сейирсинди. Ким болду бу тири джашчыкъ? Кеси аллына ышара, Джашай джашчыкъ этген джолчукъ бла тигелеб башлады.

Ишине асыры бек къызгъандан, Таулан аны къатына келиб скулген адамны эслемеди.

— Иш къолай болсун, шохум!.. Сенмисе, Таулан? Мен а бу къарны боранлатыб баргъан тулпар ким болду деб тура эдим. Ай, аферим санга, аферим! Джол ача тура-са, сора? — деб Тауланны башына къолун салыб, аны кёзлерине джылы къарады.

— Сау бол! Къарт аннягъа джол эте турама, — деди Таулан, ауур солуй.

— Мени анам да былайтын энеди суугъа. Къайда, кюрегинги берчи, иги джаш, мен да бир кесек ишлейим.

— Мен алкъын арымагъанма.

— Кёреме арымагъанынгы, алай а бир кесекчик ишлейим мен да. Сен а тончугъунгу къабла юсюнге. Сууукъ чабдыраса кесинге. Терлеб тургъанлай тешинирге джарамайды сууукъда, — деди Джашай. — Барсанг а юйге, кюрекни мен элтирме.

Таулан, тончугъун кийсе да, кетмеди юйге.

Джашай эрлай, къарны кюрерб, джолчукъну къапхакъ тюбуне джетдирди. Сора, уллу, кючлю къолу бла Таулан-ны кесине къысыб:

— Кел энди, кетдик. Хазыр болду джол. Сау бол, къарт анангы алай бек скойгенинг ючюн, — деди.

Ала къапхакъ башына чыгъаргъа, амма, сууагъач бла эки челекни да имбашына салыб, алларына тюбеди.

— Тобасто, къайдан келесиз былай эртденнигде?

— Да, ма, джашыгъыз сизге джол этиб келеди. Машалла, адамлыгъы барды, тейри, — деди Джашай.

— Огъай, ання, Джашай да, мен да бирге этгенбиз, — деб Джашайгъа разылыкъ кезден къарады.

Лайпанланы Рашид.

? Тауланни халисинде несин джаратасыз?
Сен, аны орнунда болсанг, къалай этерик эдинг?

Малчы къошда.

Урунган таулу джашауу къыйын эди бурун.

Джолсуз тикледе, тар ёзенледе, джалын дорбунлада, тау джайлыкълада ол дыгалас кечинмек этгенди. Джашауу тутуругъу — малчылыкъ, малы уа — башына джау, джайы-къышы да сюрюучю, бир кюнню орунда рахат джатмай, къыйналыб айланганды. Къалайда отлау болса, малын сюрюб ары кече, къайда бичен ишлесе, ары бара, межамсыз къышлауу сынагъанды.

Ол болумну кёрген къартла, бюгюн да ойлаша келиб, бурунгу ауур заманны сагъына: «Эй, къалай къыйын джашауу эте эдик, биз кёрмеген, биз сынамагъан не къалды!» — дейдиле.

Энди уа малчыны джашауу, ким да танырча, иги болгъанды: баш тутар ючюн, энчи сюркелиуню таулу унутуб бошагъанды. Тау джайлыкълагъа джолла салыб, ары машинала барадыла. Къыйын джерледе малчылагъа вертолётла болушадыла. Малчыла энди китаб, газет окъуйдула, радиогъа тынгылайдыла, ауругъаннга врач къарайды, керек болса, больницагъа терк огъуна ашырады. Таулагъа культура, джарыкълыкъ, илму синггендиле. Малчыланы, малланы да джарашхан межамлары бардыла. Джылдан джылгъа Совет къралыбыз тауланы, таулуланы да тюрсюнлерин джарыкъ, джашауу кенг эте барады.

Сабий заманымда Покун Сыртына бир къыш кёчюб келгенибиз эсимден кетмейди. Ара мюлкге таулуланы саулай да бирикдириб бошагъынчы болгъан, малчы джашауну мен бир къыйырчыгъын сынагъанма. Ол 1929—1930 джыллада эди. Къыш. Джер да, кёк да чыммакъдыла: джер — терен къардан, кёк да — кёз ачдырмай джаугъан джабалакъдан. Теке Къошхан Къолдан чыгъыб, арбала джыр-джыр эте, Покун Сырты таба сюркелебиз. Къар анабыз Джанариу биргебизгеди. Четни ичинде джюджекле бла гурт тауукъгъа ушайбыз. Юсюбюзге тонла, джамчыла джабылгъандыла, кёзюбюз дуня джарыкъны кёрмейди. Барабыз. Айтханымча, баргъаныбыз тохтамаиды. Мен ол затны арба чархланы къарда джырылдагъан-

лары бла ташдан секиргенлеринден, арыш чомачаны джызылдагъанындан билеме. Джукълай-уяна, бузлагъан нартых гырджынланы кемире барабыз. Арбадан тюшген кёзючюкде уа кыяма къобханын кёребиз: кёк бла джер бир-бирине къошулгъандыла, джаугъан къарны джел, боран-гылан этдириб, кёзюнге, джагъанга къуяды.

Чархлагъа къар бузлаб, кегейлери джабылыб, ала къалын джыгырыкла болгъандыла.

Ёгюзлени къарын тюблеринден салынган буз сюмекле бир-бирине тийиб жыгъырдайдыла, бет джанлары уа адам танымазча, хар тюклеринден бирер буз чакъмакъ салынады, солугъан тылпыулары тубан болуб чыгъады. Унухну мыйыкълары, къашлары, кирпичкери агъаргъандыла.

Бир джерде арбала тохтайдыла. «Гара ичемисиз»? — деген таууш келеди...

Башыбызны тышына къаратсакъ — бир чунгур, тегеринде джаугъан къар эриб тютюнлей, чунгурдан тубан этиб, тылпыу чыгъа.

Бизге джылы гара ичирдиле, ёгюзле да ичдиле. Аны ол сууукъда бузламай тургъанына сейир болабыз.

Неллай бир заманны келдик, аны къайдан билейим. Алай а джолубуз тауусулуб, джолоучулукъ бошалыб, бир мекам ышаннга джыйылабыз...

Къабыргъалары джарты-къурту сюртюлген чалман къошда уллу мурджарда къарт анам бла сабийле джатабыз. Юсюбюзде талай джууургъан, джамчыла бардыла.

Бир заманда, чий чымырталаны кёлтюрюб, четен эшикчикден кириб, Унух къошну ортасы отджагъада от тамызыб тебрейди...

Къалай джандыргъанын билмейме, амма от гюрюлдеб джанады, чий отунла чыс-пыс эте келиб, тарс-тарс деб атылыб, беллеринден эки-эки юзюледиле.

Къошубуз дуппурну тюбюнде, къара суу чыгъыб, къу-

лакъ ышанчыкъ айырыб баргъан джерде эди. Къулакъчыкъ эки къаяны ортасы бла Хушту ёзеннге тигелей эди.

Бир кюн суучукъну къатында гебенден маллагъа аш джайыб, Хаджи мени гебен тюбню сакъларгъа къоюб кетди. Ариу ийис этген къургъакъ биченнге ташайыб, эки къолуму дженглериме сугъуб, малланы бичен ашагъанларына къараб турама, гебеннге келеме дегеннге уа таякъны кёргюзюб къояма.

Чотчаланы Магомет.

? Бурун малчыны джашауу къалай болгъанды?
Малчы къошда болум къалай эди?
Фермагъа экскурсия этигиз.

Сёзлюк: мекям, арыш чомача, кегей, гара.

Джангы джыл.

Джарыкъ, сыйдам
Бола барлыкъ джолубуз,
Огъур бла
Келсин Джангы джылыбыз!

Ол, Ленинни
Иши кибик, хорласын,
Ашхылыгъы
Аманлыкъны онгласын:

Хар бир чагъы
Къоюб ызын, белгисин,
Джер юсюнде
Тюз иннетни бегитсин!

Джангы джылны
Къары кибик, тазалыкъ
Табсын энди
Хар къайда да адамлыкъ!

Джангы джылны
Джазы кирик бир келбет
Табсын энди
Тюз иннетли хар миллет!

Джангы джылны
Джайы кирик джашнауну
Табсын дуня,
Табсын зауукъ джашауну!

Джангы джылны
Къачы кирик мелхумлукъ
Табсын халкъым,
Табсын энтда онглулукъ!

Джаубаланы Хусей.

? Автор джангы джыл бла къалай алгъышлайды?
Сиз джангы джылгъа окъууда къаллай джетишимле бла тубедигиз?

Сёзлюк: иннет, мелхум.

Ёлкада.

Келгенди бизге Джангы джыл,
Кёб сакъладыкъ биз аны,
Нызы терекчик сюелед,
Отча джаныб джан-джаны.
Башында къызыл джулдуз
Нюрюн тегеди мийикден.
Къатындан кеталмайма,
Эсими анга ийиб мен.
Космонавтны олтуртханма
Ол джулдузну къатына,
Оюнчакъ да такъгъанма
Ракета деб атына.

Чегетден къанатлыла
Къоннгандыла юсюне,
Кёб тюрлю нёгерлени
Ол тартханды кесине.

Шаманланы Медиха.

? Назмуну азбар этигиз.

Тири джашчыкъ.

Тауладан ургъан хыны аяз, бетинги отча кюйдюре,
ауузунгдан чыкъгъан тылпыуну кирпичлеринге кърау
этиб къондурады. Къар басхан сыртны ортасы бла бар-
гъан сокъмакъ кючден-бутдан танылады.

Онбеш джыл болгъан малчы джашчыкъ Алий, элге кетерге алланыб, кесин кишиге тыйдырмай, кеч эте, джолгъа чыкъды. Элге дери 10-15 кычырым джол анга узакъ кёрюнмеучен эди, бюгюн да, кюнню кёзю тау артына ташайгъынчы, чаба-джорта, элни кыйырына джетерге умут этди.

Алай а таулада кюн терк батады. Джолну джарымына джетерге, Алий къарангыгъа къаллыгъын ангылады, ызына къайтыргъа узакъды, уялмай да къалай къайтсын!

Чарыкълары бузлаб, бир-бирине тийгенлери сайын сюек таууш этселе да, аланы ичлеринде джарашдырылыб салынган болджар салам аякъларын кыыздырады. Юсюндеги акъ тонуна не къаты сууукъда да базады, чырпа бёркюню юсю бла башлыкъ кыысыб, къанатларын бойнуна чырмагъанды.

Алий ашыгъыш барады. Ашхам, кёз байланганды. Аллында чегетни къаралгъаны танылады. Сокъмакъ аны кыйыры бла ётуб, бир кесек баргъанлай, уллу чана джолгъа чыгъарыкъды. Алайдан элни чыракълары кёрюннюкдюле.

Чегетге не къадар джууукълаша барса, аны джюрегинде къркъуу ол къадар бегий барады. Акъ кърда бёрю эслемесин деб, бёркюню мангылайында къара чырпасын башлыгъы бла джабады, бёрю эштиб къоймасын деб, кърны джырылдатмай атларгъа кюрешеди.

Алай эте, чегетге джетерге, бир къуджур тауушла эштгенча болуб, тохтаб, солууун тыйыб тынгылады. Бёрю улугъан тауушла ачыкъ келдиле. Базыкъ, сарнагъан ауазы бла бири башлайды, аны ызындан, джыргъа эжиу этгенча, къалгъанла кшошулуб, тюрю-тюрю макъамла бла созадыла. Сыртны бир джанындан бырناق айланган къазакъ бёрю алагъа джууаб къайтарады.

Алий кыскыныкга кирди, не этерин билмей, къаргъа джатыб къалыргъа да бир тебреди (олтуруб къалсанг, не къайыр ит да къабмайды, деб эште тургъаны себебли, олтурсам, бёрюле да тиймей къоярмы эдиле деген акъыл эсине келди, алай а дагъыда базмады). Къачаргъа умут этди, — къайры къачсын, кычырыргъа уа къоркъду...

Баш мадарын тауусуб, алайдан узакъ болмай ёсген нарат терекле таба башын атды. Мен сыйдам терекге ёрлегинчи, бёрюле джетиб къаллыкъ болурла... Чарыкъларымы тешсем, маджал ёрлерик эдим... Бузлагъан терекни къабугъу тайгъакъ болур деген оюмла эсинде джилтинлеча джана, джетиб бир наратны къучакълады. Къайдан табылады къууат, тирилик! Башха заманда ол терекге, ёч берсенг да, алай миналлыкъ тюл эди. Бу джол а, къараб-къарагъынчы терекни белине дери ёрлеб, уллу бутакъгъа олтуруб, бир башха бутакъгъа да къоллары бла къаты къадалыб тохтады.

Олсагъатдан огъуна бёрюле, кёзлери джилтинлеча джана, тишлери от чагъа, юрюлюб джетиб, терекни тегерегин къуршаладыла, ары-бери чабыб, ёрге секириб, сарын салыб джыладыла, джерни тырнаб, къазыб, агъачны тегерегинде къарны топракъгъа къатышдырдыла, улудула. Белгилисича, бек къоркъуб, адам кёб заманны туралмайды, ал

къоркъууу сериюн бола, болумгъа юрене, джюреги басылады. Алий да алай болду. Къоркъгъаны бираз кетиб, терекден таууш эте, бёрюлени къыджырай, тууайлай башлады, алай болгъанлыкъгъа ала алгъындан да ёхтем улудула, гернеуол этдиле, терекни тамырларын къызыу къазыб, кемириб тебретиле.

Джанына джетсе, адам бир мадар табады. Алий да изледи мадар... Малчыла айткан бир хапар эсине тюшюб, курджунунда кезлиги бла сол къолуну гитче бармагъын къанатыб, къанны бир бёрюню сыртына агъызды. Джыйы бла къанны сезиб, бёрюле бирден кёксюл тенглери юсюне басындыла, аны тёрт джанына кериб, бойнун кесиб, джыртыб башладыла. Бир-бири бла да талаша, ала аны ашаб бошаргъа, танг атыб, къарамда джолоучула кёрюндюле. Алий таба да къарамай, аны терекде болгъанын унутуб, бёрюле бирем-бирем чегетге сингиб кетдиле.

Кюн къушлукъ бола, сыртда кёрюнген джолоучула джууукълашдыла. Алий да, терекден тюшюб, аланы алларына тебрети. Ач, сууукъ болгъанын энди эсгерди, бармагъын къолджаулугъу бла байларгъа кюреше, бу сынагъан иши тюш бла тюн болгъанын да иги айырмагъанча болуб, кёзлери къарангы этиб джыгъылды.

Бир заманда Алий, эс джыйыб, төгерегинде адамлагъа къарагъанында, хоншу къошдан танышланы кёрюб, джарыкъ ышарды. Болумну ангылагъан малчыла аны элге элтирге ашыкъдыла.

? Алий къайдан къайры барады?
Бёрюледен къутулур ючюн, Алий къаллай амалла этди?
Аны орнунда болсанг, сен къалай этерик эдинг?

Сёзлюк: кычырым, болджар (салам,) сескекли, сокъмакъ, серуюн, гернеуол, джыйы.

Совет Аскер— Ата джуртну сакълауулу.

Джуртум.

Ата джуртум, гокка хансча, джашнайды,
Техникада, ара мюлке ёр алыб,
Тюзлерими фабрик, завод джасайды,
Хар бир мюлкю джангылыкъда къуралыб.

Еседиле кенг джуртумда шахарла:
Тау тубледе, ёзенледе, тюзледе,
Чыракъла да джарыкъ тегюб джаналла
Бююн колхоз къучакъ керген элледе.

Совет Аскер чегибизни сакълайды,
Киши джерге зорлукъ этиб кирмезча.
Къанлы джаугъа джууаб берирге хазырды,
Джуртубузгъа бир атламны иймезча.

Борлакъланы Тохтар.

Совет Аскерни туугъан кюню.

Октябрь революция Петроград шахарда башланнганды. Халкъгъа игилик берген джангы джашау анда къура лыб тебрегенди. Революцияны башчысы Ленин анда джашагъанды ол кёзюуде, анда ишлегенди. Ол себебден революцияны джаулары, халкъны суймегенле биригиб чаба эдиле Октябрьны шахарына.

Ол кече февраль айны тенгизден ургъан сууукъ аязы адамланы бетлерин кюйдюре эди. Шахардагъы заводла бла фабриклени оджакълары тохтаусуз гюрюлдей эдиле: ала, шахаргъа джетиб келген къоркъууну къуугъунун эте, халкъгъа билдире эдиле.

Ленин джукъламагъанды ол кече. Кесини къралын джакъларгъа таукеллиги бла хазырлыгъы болгъан адамланы барысын сауут алыб чыгъаргъа, Смольныйге джыйылыргъа чакъыргъанды ол. Ата джуртубуз къоркъуугъа тюшген эди: немецле джууукълашыб келе эдиле.

Шахарны бютеу ишчи коллективлери хазырланадыла ол кече, сауут-саба джыядыла, аскер бёлекле къурайдыла. Ол ишде башчылыкъ этгенле большевикле эдиле. Революцияны джанына кёчген солдатла бла матросла толтура эдиле командирлик борчланы.

Ол кече Смольныйге, Владимир Ильични кабинетине телеграммала келгендиле. Немецле Псковгъа джетиб келедиле, андан ары Петроградхады аллары, деб джазыла эди алада.

Революцияны ара шахарын джаудан сакълар ючюн, джангы аскер къуараргъа керекди. Анга уа кёб заман кетерикди.

Заман азды, душман джууукълашыб келеди...

Танг атды. Къуугъунлу тауушла тохтадыла. Орамлада энди музыка эштилиб тебреди: кече бла къуралгъан ишчи полклар джолгъа чыгыб, фронтха атланадыла... Нарва бла Псков таба.

Октябрь революцияны джангы къуралыб башлагъан батальонлары бла полклары 1918 джыл 23 февралда не-

мецлени алгъа уруб келген аскерлерин биринчи кере былайда къакъгъандыла, алларын тыйгъандыла.

Ол кюн саналады бизни аскерни туугъан кюнюне.

Баучулары Лилия.

? Совет къралны ара шахарына — Петроградха къаллай къркъуу джетген эди?

Къайсы кюн саналады бизни аскерни туугъан кюнюне? Нек?

Совет Аскерни кюнюне сиз къалай хазырланасыз?

Сёзлюк: аскер бёлекле, большевикле, матрос, Смольный, полк, батальон.

Совет Союзу Джигити Багъатырлары Харунга.

Къарачайны къаблан кёллю уланы,
Миннген атынг окъла ётмез къадамад.
Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элтди узун къазауат.

Танка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк кюкюреб башлаед,
Урушлада джаугъа тюбеб сёрмесе,
Эм махталгъан аскерлерин чачаед.

Не кечеле, къаллай кюнле кетдиле,
Джайла, къышла талай кере ётдюле.
Танкистлеринг джигитликле этдиле,
Кёб элlege ала эркинлик бердиле.

Партияны башчылыгъы кюч бериб,
Совет Аскер халкъыбызны сакълады.
Джуртубузгъа чабхан фашист итлени
Чегибизден кюнбатханнга къыстады.

Кёкюрегинг, илкер кибик, джашнайды
Кърал берген орден, медал саугъадан.
Совет халкъны бёгек джашы, батыры,
Салам сеннге туугъан Кавказ тауладан.

Сени кибик батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла, айлансала аллары,
Кюн кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет джуртда тулпарланы санлары.

Сюйюнчланы Азамат.

? Багъатырланы Харун этген джигитликлени юсюнден хапар ай-
тыгъыз.

Харунча, Совет Союзу Джигитлеринден кимлени билесиз?
Назмуну кесгин окъургъа юренигиз.

Сёз люк: полк, бёгек, тулпар.

Нарт сёз: «Батыр бир ёлюр, къроркъакъ минг ёлюр».

Суйген Ата джуртубуз ючюн.

Совет Аскерде 1931 джылдан бери къуллукъ эте эдим. Уллу Ата джурт къазауатны аллында Москва шахарда Бронетанка академияны бошаб, билим алдым. Андан сора урушлагъа кетдим. Мен танка аскерледе эдим. Танканы джюрютюу тынч тюлдю, ол себебден усталыкъ да, тирилик да керекди. Бизни танкистле Орел, Россошь, Харьков урушлада фашист джаулары ууатыб, Днепр сууну джагъасына чыкъдыкъ. Бу суу бек кенгди, бери джаны чегетди, алашады, немецле тутхан онг джагъасы уа мийикди. Ол сагъатда майор эдим. Алчы отрядха командирлик эте эдим. Бир заманда, мени чакъырыб, танка бригаданы суудан ары ётдюрюб, джаяу аскерлеге джол ачаргъа керексе деб, борч салдыла.

Днепрни ары джанындан немецле хаман тоб атыб, сууну джагъасын кючлеб, къаты сакълай эдиле.

Танкалары чегетде джашырыргъа буйрукъ этдим. Суудан ётер ючюн, эм алгъа джауну къалайда болгъанын, сауут кючюн билирге тёрт комсомол джашны джибердим. Пулемёт, тоб атыла турса да, батыр комсомолчула, гитче къайыкъла бла суудан ётюрб, немецлени кечеги тынчлыкъларын буздула. Бир заманда, хауа да шош болуб, разведчикле Иванов, Петухов (башха экисини атларын унутханма), салынган борчну толтуруб, сау-эсен къайтдыла.

Мычымай, кечеги къарангы бла хайырлана, къайыкъла бла батальонну Днепрден ётдюрдюм. Немецле, бизни келгенибизни сезиб, джаханим отну ачдыла.

Фашистлени кёблерин къырыб, биз элни алдыкъ. Кесибиз бегигенлей, танкалары да ётдюрдюк, джаяу аскерле да ётдюле.

Алай бла Днепрни онг джагъасын алдыкъ.

Къазауатда магъанасы болгъан джер эди былайы.

Мындан сора фашист джауланы аякълары тутмай, кьачыб башладыла.

Днепр сууну кюнбатхан джагъасын алыуда башчылыкъ этгеним ючюн, бизни Правительство меннге Совет Союзну Джигити деген сыйлы атны атады. Хорламлы Совет Аскер эмда аны джигит танкистлери фашист джауланы джерибизден къаты сюрдюле.

Андан ары Киевни, Ровнону, Житомирни алыуда ачы урушлада болдум.

Урушла бла 2 майда 1945 джыл гитлерчи Германияны ара шахары Берлинге кирдик. Къазауатны Прагада бошадым

Уллу совет халкъым, сыйлы Ата джуртум ючюн, мингле кирик, мен да кюрешгенме.

Багъатырланы Харун.

Совет Союзну Джигити.

? Багъатырланы Харун фашистлени хорлауда къаллай джигитлик этгенди, анга Правительство къаллай атны атагъанды? Харунну атын джюрютген пионер отряд билемисиз? Харунну джашау джолун окъуб, билигиз.

Сёзлюк: бронетанка академия, майор, командование, танкалы бригада, тоб, пулемёт, сезиб, Правительство, Совет Союзну Джигити, госпиталь, Ата джурт.

Смоленск табада.

(М. Шолоховдан.)

Фронтха джууукъ элдеде битим джыядыла: кюлтелени ташыйдыла, кендирни орадыла. Саргъалгъан тюзледе будай оргъан тиширыула кёрюнедиле, чегет кыйырла бла сазлы тикледе сабийле малланы кютедиле, эртден сайын элде сюрюучюню сыбызгъысы бла сыбыртхы тауушу, гугурукланы кычыргъанлары эштиледиле. Алай а фронтну чегине андан да джууукъ барсанг, хар зат башха

тюрлю болады. Адамла кѳюуб кетген кѳуу-шуу элlege тю-
бейсе. Былайлада фашистле болгъандыла мындан алда.
Энди аланы кѳыстагъандыла бизни аскерчиле.

Тебленген будай сабанла, толусу бла кѳюйген элле,
немча тобла бла бомбала чачхан клисала. Ёлген гитлерчи
солдатланы кѳабырлары. Хар кѳабырны аягъында агъач
крест, крестни юсюне ёлген солдатны каскасы кийди-
рилиб. Ол халда, ашыгъыш этилген кѳабыр тебечиклени
кѳоя джер-джерде, гитлерчиле ызларына кѳача барады-
ла...

Гитлерчи аскерни бир ефрейтору Вернер Гольдкамп,
джесирге тюшюб, бизни аллыбызда олтурады. Мыдахды...

Биз билирге сюебиз — ол алгъын ким болгъанды, не
этгенди, бизни джерибизде не излейди.

Вернер джесирге бюгюн эртденбла тюшгенди. Ол Поль-
шаны, Францияны джеринде да болгъанды. Артда, мында
уруш башланганында, бери, Восток фронтха келгенди.
Арт юч кюнню ичинде ол джукъ ашамагъанды, бет-кѳол
джуумагъанды. Бети, юсюнде кийимлери кирдиле, юсю то-
зурабды. Чурукълары джамалыбдыла, чурукъ башлары
кѳолан болгъандыла джамауладан.

Бизни тобларыбыз Вернер кѳууллукъ этген батальон-
ну юч кюнню юйюкдюрюб тургъандыла. «Адам айтыб кѳо-
лундан келмезча, аллай кѳыйынлыкъ эди ол, — деб мы-
дахланыб айтады ол, — кѳб адамыбыз ёлдю, бет-кѳол
джуугъанны кѳой, окопада башыбызны ёрге кёлтюрюр-
ге болалмай эдик...» Тёртюнчю кюнюнде махтанчакъ еф-
рейтор бла талай солдат кеслерин джесирге бергендиле.

Джесирлени асламысы, бизни артиллерияны махтаб,
тамам кѳоркѳгъанларын да джашыралмай, ачыкъ айта-
дыла. Аланы бир кѳаууму, совет тобла атыб тебреселе,
джерге джабышыб кѳаладыла, сылхырлача, не айтханла-
рын билмей, гырылдаб тебрейдиле, акъыллары шашхын-

лы болады. Башхалары уа мутхуз ауаз бла, «Совет артиллерия тамам кьоркьуулу затды». — дейдиле. Бизни артиллеристлеге махтауду ол. Ол кеси, аны джёнгерлери Совет Союзгъа кьаршчы кьаллай кёл бла чабхан эдиле деген со-руугъа быллай джууаб этди:

— Аллында биз дженгил огъуна хорлаб кьоярыкь-быз деб умут этген эдик, артда уа биз мында ёлюм таба-рыбызны ангыладыкь.

Юйюнге, Германиягъа кьайтыргъа сюемисе деб сор-гъаныкьда, ары дери онгсунмай джууаб эте тургъан Вер-нер, дженгил огъуна джангырыб, айтды:

— Огъай, огъай, бусагъатда суймейме! Мен керекли-сича бир ангылагъанма, энди кьазауат манга керек тюлдю.

Экинчи немец, джесирге джети солдат бла бирге тюш-ген Ганс Добат, былай айтды:

— Бу урушха дери биз кёб кюнню ашамай тургъан-быз. Мен кесими солдатларыма айтдым: «Былайда совет танкала джюрюйдюле, бизникиле уа джокьдула, ачбыз. Кесини солдатларына джукь ашаталмагъан, урушда ала-гъа болушлукь бералмагъан кьрал ючюн кьазауат этерге керек тюлдю. Джесирге кетейик!» Биз сизни танкаланы алгъа ётмеге кьойдукь да, джаяу аскерге кесибизни бер-дик. Кёб адамыбыз ол халда кьырыла тургъанлай, биз уруш эталлыкь тюл эдик. Джангыз арт кюнлени ичинде аскерчилени джарымындан асламын тас этгенбиз, — деди...

Совет Союзгъа кьаршчы этилген кьазауатны ахыры алагъа хорлам келтирмезлигин ангылай, фашист башчы-ланы ётюрюк сёзлерине ийнанмай тебрегендиле энди Гит-лерни солдатлары.

1941 джыл.

? Фронтдан арлакьдагъы элледе болум кьалай эди?

Фронтха джууукь элледе уа?

Фашист солдатла, бизге чаба туруб, не мурат этгендиле?

Энди ала нек мыдахланнгандыла?

Илячин.

Осман юсюн басыб тургъан топракны тубюнден кючден чыгъыб, кёзлерин ачханында, кюн, солдат джарача, къызарыб, батыб бара эди. Ол, къайда болгъанын ангыламай, секириб ёрге турду. Не келсин, аякъларыны юсюнде кёб туралмады. Тентирей барыб, арлакъда тоб окъ къазгъан чунгургъа бауурундан тюшдю. Алай а башыны ауругъаны, къулакъларыны дууулдагъанлары олсагъатлай анга эс джыйдырдыла. Сора кенг тюзде фашист ёлюклени, джалын джугъу танкаланы кёргенинде, не болгъанын ангылаб, аланы санаб тебреди. Бир.. эки.. юч... Арлакъда да бир-экиси къаралады. Барысы бирча, мазаллы ауур танкала. Эки-юч сагъатны мындан алда ала 121-чи джау аскер дивизияны 383-чю полкуну лейтенант Къасай улу башчылыкъ этген тобларына чабхан эдиле. Энди уа белорус тюзледе ала кеслерине ёлюм табхандыла. Сора аскер бёлекден джангыз кеси къалгъанын ангылады, кёлю такъыр болду. Полкну командири айтхан сёзле эсине тюшдюле.

«Джолдаш полковник, ахыргъы окъгъа, ахыргъы аскерчиге дери сермешдик душман бла, алай а аны кючю бизден он къат уллу эди»...—деб кеси кеси бла сёлеше, Къасай улу чачылгъан тобланы къатларында тылпыусуз джатхан къызыл джулдузлу аскерчилеге къарады. Аланы хар бири, джигитлеге салынган эсертмеча, ёхтем кёрюндю анга. «Джашауда джандан багъалы зат джокъду, аны да аямадыкъ, алай а...» — деб къошду дагъыда Осман.

«Джолдаш полковник, къайда болсам да, халкъыма, Джуртума къыйынлыкъ чекдирген фашистлеге къаршчы кечимсиз кюреширге ант этеме», — деб Къасай улу, бир сюркеле, бир аякъ юсюне тура, къоркъуусуз джерде чегетден чыгъыб, будай сабанлагъа къайта, джангы джетген

будайдан хурджунларын толтура да ашай, узакъ джолну барды.

Могилев областны джеринде чегет баурда орналгъан бир саламбаш эски юйню къатына джетгенлей, асыры арыгъандан, андан ары баралмай, къалын хансны ичинде джукълаб къалды.

— Джашым, саумуса?

— деб сорду бир кесекден анга тиширыуауаз.

Осман илгениб, кёзлерин ачханымда, аны юсюне бир къатангы тиширыу сюелиб тура эди.

— Кимсе?!

— Сен къоркъар адам тюлме, элчиме, Фёкла Михайловнама... Наумович... Майна, ол саламбаш юйде джашайма...

— Элде фашистле кёбмюдюле?

— Угольщинада аладан киши джожъду...

Андан сора Осман, джукъ сормай, аны ызындан барыб турду. Наумович аны чегетни къалын джеринде орналгъан джер юйге келтирди.

Хубийланы Абу-Хасан.

? Осман не халда джыйды эсин?

Османнга ким тюбеди? Ол аны къайры элтди?

Сиз Совет Союзну Джигити Къасайланы Османны юсюнден не билесиз, айтыгъыз.

Сёз люк: дивизия, фашист.

Нарт сёз: «Джигит болмагъан джерде хорлам болмаз».

Матросовну джигитлиги.

Сау кечени батальон чегетде барыб турду. Батальон-нга Чернушка деген элни фашистледен алыргъа буйрукъ болгъан эди.

Кече шош эди. Саша Матросов автоматчылары алларында бара эди. 2

Танг атаргъа автоматчыла чегетни кыйырына чыкъдыла. Эл джууукъда кёрюне эди.

Джангыз бир талачыкъдан атларгъа керек бола эди. Алай а былайда автоматчыла джаугъа тюбедиле. Дуппурдан фашистлени пулемётлары ата эдиле, алайын ала бек бегитген эдиле. Фашист пулемётла, тохтаусуз дзотдан атыб, бизни автоматчылары джунчута эдиле, башларын ёрге кёлтюрге кыймай эдиле.

Автоматчыла онг джаны бла сюркелиб тебретиле, алай а аланы юслерине дзотну амбразурасындан пулемёт окъла къуюлдула. Автоматчыланы талайын ёлтюрдюле, талай адам джаралы болду.

Бир къауум автоматчы, сол джаны бла барабыз деб, къырылдыла. Ол заманда комсомолчу джаш Саша Матросов, кесин дзотха атыб, аны амбразурасын кёкюреги бла джабды. Окъла аны санларындан ёте эдиле, алай а бизни аскерлеге джетмей эдиле. Муну былай кёргенлеринде, бизни аскерле къобуб алгъа атылдыла. Джауну дзотун алдыла, аны ызындан Чернушка элни да ариуладыла.

Матросов Ата джуртубуз ючюн джанын бергенди. Анга Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат аталгъанды.

? Комсомолчу Матросов къаллай джигитлик этди?
Александр Матросовча, джигитлик этген дагъыда кимлени билесиз?

Сёзлюк: автомат, пулемёт, дзот, амбразура.

Бир кюн сыртда.

(Х а п а р.)

I.

Ол кюнде Север Кавказда совет аскерчиле алгъа бара тебретиле.

Бизни аскерле, немец аскерлени ууатыб, Терк суудан атладыла. Север Кавказдагъы фронт, кёб мычымай, джауну ызына ыхтырыб, мындагъы кенг тюзлеге саркъыб башлады. Быллай болумда Преградна районну чегетлеринде партизан отряд алгъа уруб баргъан Совет Аскерлеге тюберге, аладан хапар, болушлукъ да алыргъа керек болду. Кюндюз ингирге дери Якъуб бла Махамет кеслерин узакъ, къоркъуулу джолгъа хазырладыла да атландыла. Аланы муратлары Совет Аскерни аллына чыгъаргъа эди.

Была, кёб да кыйналыб, декабрь айда сууукъ кечени танг аласы бла Нарсана джанында Бургустан сыртны кюнбетине чыкъдыла... Ууакъ, джалан джерк чырпыла басхан кзулакъ джарны тюбуне джетерге, кишенленген атны тауушу эшилди. Ол атха кимни эсе да джунчуб «тпру, сылыкъ» деб кыычыргъаны чыкъды.

Талай замандан төртгюллеб баргъан атны аякъ тауушу келди. Ол эл таба бара эди.

II.

Танг атды, кюн тийди. Эл шош эди.

Бир ююр орамлада сабийле малланы суугъа элтиб къайтара эдиле.

Алайна огъарлакъдан тарх деб ракета атылды. Чыкырмаб кёкге чыгъа барыб, дагъыда кынгыр, тогъай сыз тартыб тюше келди да, тюз экисини башында джукъланды.

— Тюшдюк къапханнга, — деди Махамет.

— Къоркъма, шохум, — деб Якъуб кёл этерге кюрешди. Алай болса да, ишни табсыз болгъанын ангылаб, кесин урушха хазыр эте башлады.

Бир кесекден кысха автомат, шкок атылгъан тауушла джууукълаша тебретиле. Сермешу башланды.

Партизанла кёб палицайны кырыдыла. Гранатлары бошалды. Экиси да джаралы болдула. Махамет атыуну тохтатды...

Якъуб да къарыусуз болгъан эди. Сора, ахыр кюн джыйыб, эки героун да джерлеб къолуна алыб, ёрге турду ол. Немецле чабдыла. Алда келген «Хенде хох!» «Партизан!» — дегенлей, Якъуб, эки героудан да от ачыб, былай кыычырды:

— Совет партизан, джаны саулай, кесин душманнга бермейди! Джаулагъа ёлюм!..

Узун автомат очередь Якъубну джыкъды.

Лайпанланы Сеит.

? Якъуб бла Махамет къайдан, кайры бара эдиле?

Аланы ким кёрдю?

Немец фашистле бла уруш этген заманда партизанланы джигитлик-лери неден белгили болду?

Партизанланы юсюнден эштген хапарларыгъызыны айтыгъыз.

С ё з л ю к: ыхтырыб, автомат (очередь), граната, герох.

Донда.

(М. Шолоховдан.)

IV.

Ингирде Моховкада эл Советни крыльцосунда колхозчуланы бир къаууму джыйылды. Адам ортасына келген, къууджаякъ колхозчу Кузнецов ашыкъмай сёлешеди.

— ...Мен алагъа джесирге джаралы болуб тюшген эдим. Бир кесек маджал болгъанлайыма, ишге джибердиле. Бизни къаладжюкге сегизишер этиб джеге эдиле. Алай бла сюрюб турдукъ немча джерни. Андан сора шахтагъа ашырдыла. Марда — он тоннаны джюклерге, биз а экишер тоннаны кючден-бутдан джюклейбиз. Толтурмасанг — тюедиле... Андан сора чыгъаналы темир чыбыкъдан этилген клеткагъа сала эдиле. Клетка алаша болгъаны себебли, чёгелеб тура эдик. Анда эки сагъатны турсанг, ыргъакъла бла тартыб чыгъарадыла, кесинг чыгъалмайса... — Кузнецов рахат кёзлери бла тынгылаб тургъанлагъа къарайды. Биягъынлай, ашыкъмай, хапарын бардырады: — Манга къарачыгъыз, мен бусагъатда, айтыргъа, арыкъма, ауруулума. Алай болгъанлай да базманда джетмиш кило-

грамм тартама, алада уа, джесирде, сау эки джыл бла джарымны ичинде кыркъ килограмм да тартмай турдум. Ма, кёремисиз, ала мени неге джетдирген эдиле.

Бир бёлек секундха шошлукъ болады, андан сора биягъы колхозчу Кузнецовну шош ауазы барады.

— Бусагъатда мени эки джашым немча фашистле бла сермешедиле. Мен да умут этеме, барыб аладан дерт алыр заман джетгенди деб. Алай а, сиз, гражданла, мени кечигиз, мен аланы джесирге аллыкъ тюлме. Аны чыртда эталлыкъ тюлме.

Терен ахсыныб, кыайгъылы тынгылайдыла. Кузнецов, кёзлерин ёрге кёлтюрмей, кесини кюнде кюйген, кыалтырай тургъан кыолларына кыарайды, ауазын гитчерек этиб бардырады:

— Мен, айхай да, джамагъат, сиз мени кечигиз. Алай а мени саулугъуму ала ахырына дери кыоймай эмгендиле... Ма энди ала бла уруш этгеним болса, ким билсин, солдатланы джесирге алыргъа да болурма, офицерлени уа алыргъа болаллыкъ тюлме. Болаллыкъ тюлме, олду ахыр сёзюм!..

V.

Вешевка хуторну колхозунда кыазауатны экинчи кюнюнде уллу, гитче да кыалмай ишге чыкыгъандыла. Таб, кыартлыкъ бла эртде огъуна ишден бош этилгенле да чыкыгъандыла. Хутордан узакъ болмай ындырны тазалауда эркиши, тиширыу да кыуру кыартла ишлейдиле. Кыартлыкъдан кёгерген бир кыарт, кыалтырауукъ бутлары кенг джайыб, олтуруб тургъанлай, кюрек бла хансны ариулайды.

— Акка, сизни олтуруб тургъанлай ишлегенигиз кыалайды?

— Белими бюгерге манга кыйынды, джаным, олтуруб ишлерге уа манга табды.

Алай а алайда ишлеген къарт къатынланы бири «Акка, сиз юйге кетсегиз, иги боллукъ эди. Биз сизсиз да тындырлыкъбыз ишни» дегенинде, къарт, гитче мутхуз кезлерин анга джити къаратыб, къаты джууаб этди:

— Мени юч туудугъум да къазауатда кюрешедиле, мен алагъа, не зат болса да, бир зат бла болушургъа керекме. Сен мени юретирге алкын джашса. Мени чакълы бир джашасанг, ол заманда юретирсе. Ма алайды!

Дончу къазакъланы джюреклеринде эки сезим турады. Ата джуртха суймеклик, фашист зорчуланы кёрюб болмау. Суймеклик таймаздан ёмюрлени джашаб турлукъду, кёрюб болмау а джауланы хорлаб, ахырларына дери толу ууатхынчы джашасын.

Ол кёрюб болмау бла ачыуну сууукъ хынысын ким кесине уятхан эсе, анга пелах джетерикди!

1941 дж.

? Джыйылыуда селешгенле не айтадыла?
Хорламны келлигине совет адамла нек ийнана эдиле!
Къаллай сезимле бар эдиле элчилени джюреклеринде?

Сёзлюк: крыльцо, къаладжюк, шахта, тонна, дже-сир.

Саулагъа борч.

Сабийчикле, «Хорлам неди?»
Деб сорсала,
Болушлусун айтамысыз
Сиз алагъа?...

— Кэси аллына келмегенди
Хорлам бизге,
Къуугъуннга къобхандыла
Таула, тюзле.

Бу джарыкъ кюн тиер ючюн
Бююн бизге,
Джаннган отха киргендиле
Минглеб-мингле.

Аладыла джелимауузну
Бутагъан да,
Аладыла бу джашауну
Къутхаргъан да.

Кёб затланы эсгертеди
Бизге хорлам.
Ол кюнлени унутурму
Керти адам?!.

Хубийланы Осман.

? Совет адамла кимлени хорлагъандыла?
Автор джелимаууз деб кимге айтханды?

Сёзлюк: джелимаууз, бутагъан.

Совет тиширыуланы махтаулу ишлери.

8 Мартда.

(Таулу эгешчигиме).

Келди Сегизинчи март!
Кюнсюзлеге энчи март.
Эгечим, ауунгу ат!
Болгъан тиширыу, джаш, къарт,
Ма, ол тюзге барайыкъ,
Бир-бири бетге къарайыкъ!
Кечикме, кёзюнгю ач,
Эскиликден кенгнге къач!
Джарыкълыкъ таба джол сал,
Хайда, окъу, файда ал,

Белгили кыызчыкъладан —
Джаннган джулдузчукъладан
Артха къалмасын башынг,
Ёкюнмесин къарнашынг.

Ёртенланы Азрет.

? Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: файда, ёкюннген.

Тиширыулары кюню.

Джазны биринчи айыды март. Кюн джерни джылытыб, къар эрийди. Кюнбетледе кырдык ёсуб тебрейди, чегет кыйырлада, ышыкъ джерледе жанкёозла чыгъадыла, джазгъы къанатлыла келиб тебрейдиле ол кёзюуде. Табигъатха жан кире башлады, дейдиле къартла.

Тиширыулары Халкъла арасы кюнюн ол айда, 8 Мартда белгилейдиле.

Сабийлеге да уллу къууанчды ол кюн. «Анамы байрамы келди», дейдиле ала. Бир къауумла уа, «аняны байрамы», дейдиле.

Тиширыулары кюнюн той-оюн бла ашырадыла бизде джыл сайын. Аны къууанчын юйде, школда, колхозла бла совхозлада, фабрикледе, заводлада этедиле. Сегизинчи мартны байрамын, къуру бизни къралда тюл, бирси къраллада да этедиле.

Алай а ол кюн алгъын заманлада къууанчны кюню, байрам кюн тюл эди. Аны бирси кюнледен ол джаны бла башхалыгъы джокъ эди. Урунган тиширыула Мартны сегизинде да, къалгъан кюнледеча, ишлей эдиле. Тиширыулары байрамыны кюню болурдан алгъа ол кюн кюрешни кюню болуб тургъанды. Ишчи, элли тиширыулары кыйын, тар джашаудан чыгъарыр ючюн, эски джорукъланы, бугъоулары чачар ючюн бардырылгъан кюрешни кюню эди.

Тиширыулагъа эркишиле бла бирча тенглик алыр ючюн баргъан кюрешни кюню эди. Ишчи классны хорламы ючюн баргъан кюрешни кюню эди ол алгъын.

Баучулары Лилия.

? 8 Мартны кюню къалай белгиленеди?

Бизни тиширыула ол кюнню алгъын къалай ашыра эдиле?

Сен ананга, эгечинге ол кюннге къаллай саугъа этесе?

Ана.

Анния къонакъгъа кетгенли эки кюн. Юйде къуру аття бла менбиз. Хант эталмай джунчугъаныбызны юкуне да къанатлылары дауурлары къошулуб, юйден къачарча болгъанбыз. Ингирде аття ийнек саууб башласа, мен къойларына алларына къарайма. Аланы тындырсакъ, экибиз да къанатлыла къайгъылы болабыз: нартюх атабыз, тегенеге суу къуябыз. Къазы, бабушу, тауугъу да къатышыб, бир-бирин талаб, къычырыкъ этиб тургъан болмаса, орунларына кирирге унамайдыла. Аттяны бети, ким да танырча, аман болгъанды. Кёзюне къарасам, джазыкъсынама. Алай а бир кере анниягъа: «Сен ашаб, джукълаб тургъандан сора неге джарайса?» — деб урушханы эсиме тюше, «Къайгъырмаз, бир кесек къыйналсын», — деб къояма.

— Аннияны джумушу къыйынды. Биз а, сау кюнню бирге кюрешиб, бир затны да адамыча тындыралмайбыз, — дедим аттягъа.

— Тюз айтаса. Мени акъылымда да сен айтхан затла бар эдиле. Келе кирге эди, — дей, терен ахынды.

Анния, биз уянгынчы, эртденги автобус бла къайтыб, юй джумушлагъа сингенди. Алгъынча, сансыз этиб къоймай, биз аны хар ишине сынаб къарайбыз. Къолу джетер-джетмез сауут-саба дуу джанадыла, джылтырайдыла. Шхууур кеси аллына бишгенча, терк бишеди. Алай а мени эм бек сейирсиндирген къанатлыладыла: тынч ту-

радыла, къайгъысыз. Арбазда дауур джокъду. Къууанчлы юйюрню тынчайыргъа хазырланнганы танылады.

Бу болумгъа иги кесекни къарагъанымда, кълюме былай келди: «Ананы, къуру сабийлери суйген, ангылагъан бла кълмай, бютеу арбаз, малла, къланатлыла — барысы ангылай, сюе, сыйлай кереме!..»

Дибирланы Шамил.

? Ананы ишини ауурлугъун кълалай билдиле джашчыкъ бла атасы? Аны ангылагъанында, джашчыкъ кълалай айтды? Сен кълалай болушаса ананг бла атанга? Хапар айт.

Биринчи илячиннге.

Тиширыуладан космонавт
Биринчи болуб атланады,
Совет Союзну хорламы
Энтда бир кере кълатланады!
Терешкова космосда
Илячинча джюзеди.
Бу алапат хапарны
Бютеу дуня биледи.

Боташланы Абидат.

Анам.

Джокъдан бюртюк, бар этиб,
Бауурунга кѣлтюрюб,
Бизни ёсдюрдюнг, ой анам,
Акъ сютюнгю ичириб.

Чалыу эше, халы эте,
Кѣз сууунгу кѣурутуб,
Джукъу, тынчлыкъ табмайын,
Рахатлыкъны унутуб.

Суу агъачынг бойнунгда,
Сени урчугъунг кѣолунгда,
Кѣзюнг кѣыймай сен бизни
Тюшюрюрге кѣойнунгдан.

Къара кюнде тыбырда
Отубузну ышырыб,
Джукълатмайын ашырдынг,
Бизни кѣрюрге ашыгъыб.

Сюйюнчланы Азамат.

? Анала балаларын къалай ёсдюредиле?

Сёзлюк: чалыу, тыбыр.

Нарт сёз: «Ана — юйню кюн жарыгъы».

Къарачы, джаз башланды!

Джаз.

Акъ булутла тизиле,
Тау башындан къарайла,
Джазгъы джелле сыртлада
Ханчыкъланы къозгъайла.

Къар тюбюнден ышара,
Джанкъозчукъла чыгъалла,
Къарла эриб, тауладан
Ёзенлеге агъалла.

Нюрюн төге хар джерге,
Кюн таякъла тиелле,
Чат да, ёзен да къалмайын
Джашил кийим киелле.

Къууанч болуб чыпчыкъла
Тюрлю-тюрлю джырлайла,
Мийик чыгъыб, хауада
Тохтамайын ойнайла.

Кенг тюзледе, гюрюлдей,
Тракторла ишлейле.
Къозучукъла, макъыра,
Аналарын излейле.

Къаракетланы Юсуф.

? Джаз болгъанын неден билесиз?
Табигъатда, кюнде, кечеде тюрлениуню сынаб айтыгъыз.

Джазында.

(Х а п а р.)

Сууукъ къыш кетди. Кюнню таякълары джерни джылытыб башладыла. Джер юсю джашиллене, ариу бет ала башлагъанды. Колхозда биринчи джазгъы ишле хазна къалмай бошаладыла.

Танг аласыды. Ахматны бюгюн солур кюнюдю. Ол бек къаты джукълайды. Бир заманда, трактор гюрюлдеген тауушла, адам сёлешгенле Ахматны уятдыла. Ахмат туруб, терезеден къарады. Джаз урлукъ атыллыкъ джерлени сюрюб бошаб, тырнау тарта тура эдиле.

Ахмат, кёб сагъыш эте турмай, эрлай кийиниб, эртденнгиде санчыкъларын ийлей, чаба-джорта, тракторла иш-

лей тургъан джерге келди. Келсе, колхозну тамада агроному Аслан сабанчыланы бригадири бла сёлеше тура эди.

— Абрек, тракторла бююн тырнау этиб бошаргъа керекдиле. Сен урлукъну хазыр эт, мен былайгъа урлукъ салыргъа юч машина, бир трактор джиберейим. Урлукъну салыб бошасанг, алгъан борчубузну артыгъы бла толтурлукъ эдик, — деди да кетди.

Ахмат, юйге келиб, ашаб, гитче эгешчиги Хаулатчыкъ бла тенглерини Магометни, Солтанны, Зухраны алыб, ызына къайтды.

Келселе, урлукъ салыучу машина бла трактор ишлей тура эди. Сабийле урлукъну джерге тюшгенине сынаб, сейирсиниб къарадыла.

Урлукъ салыучуну узун агъач гюрбесине урлукъ къуюлубду. Гюрбени узунуча, ууакъ, бирча темир быргъычыкъла орналыбдыла. Аланы учлары джерге салыныбды. Урлукъ быргъы бла джерге саф-саф болуб тюшеди. Урлукъ салыучуну ызындан келген тырнау урлукъну джумушакъ топракъ бла джаба барады.

Бир кесек тургъандан сора, Ахмат, гитче эгешчигин да алыб, нёгерлери бла элге къайтды. Юйге келгенинде, аны къарт атасы Исмаил арбазда тахта орунланы ариулай тура эди.

— Аття, сиз джаш заманда джерге урлукъ къалай ата эдигиз? — деб сорду Ахмат.

— Эй, джашым! Биз джашагъан элде урлукъ себиучюлени бири мен эдим. Ма бу къолла сен кёрюб келген сабан тюзлеге кёб кере урлукъ себгендиле, — деди.

Ахмат, сейирсиниб: «Сора, аття, къолларынг бла къалай себе эдинг?» — деди:

— Джашым, тынгыла, — деб Исмаил хапар айтыб башлады. — Бизни заманыбызда трактор, машина джокъ эди. Джерни къаладжюкле бла скоре эдиле. Тырнау этер ючюн а, тереклени кесиб, сюреме эте эдик. Аны ёгюзлеге неда атха тагъыб, сюрюлген джерге айландыра эдик. Ол да, уллу кудаланы ууатхан болмаса, джерни тюзетмей эди, джумушакъ эталмай эди.

Боюнларыбызгъа агъач челеклени тыбынала бла тагъыб, ичлерине урлукъ мюрзеуню къуя эдик. Сора, узалыб уууч бла бир урлукъну алыб, силдей эдик. Чачылгъан урлукъ джерге бирча тюшмей эди. Сюрюлген сабанланы дуппурлу-чунгурлу болгъанлары заран бола эди. Салгъан урлугъубуз чыгъыб, чага этерге барсакъ, сабаны бир джери къуру, бир джеринде уа бир кесек кёрюне эди.

— Урлукъну къалай джаба эдигиз? — деб сорду Ахмат.

— Биягъы суйреме бла джабыучан эдик. Урлукъну джартысы джабылмай, кюнде кюйюб къала эди, — деб къарт джууаб берди.

— Аття, сиз алгъын заманда къалай джашай эдигиз? — деди Ахмат.

— Джашым! Сиз насыблы дунягъа, къууанч джашаугъа туугъансыз. Айырмагъа окъуб, школланы бошаб, къралгъа, адамлагъа да хайыр берирча болугъуз. Сизге джашау кенгди, джарыкъды. Насыблыласыз сиз! — деб къарт Исмаил сёзюн бошады.

Экинчи кюн Ахмат школгъа келди. Ахматны устазы:

— Тюнене кёрген, кесигиз этген ишлени юсюнден хапар айтыгъыз, — деди.

Ахмат, къолун кёлтюрюб, ал кюнюнде кёрген, эштген затларын болушлусуча джарашдырыб айтды. Ахырында: «Мен уллу болсам, тракторист болуб ишлерикме», — деди.

Ахматны хапарына сабийле суйюб тынгыладыла.

? Алгъын бла энди урлукъ салыуну тенглешидигиз.

Биринг Ахмат, биринг Исмаил болуб окъугъуз.

Сиз джашагъан джерледе къаллай урлукъланы саладыла? Сабан тюзге экскурсия этигиз.

Сёзлюк: тырнау, къаладжюк, кулда, тыбына.

Нарт сёз: «Джаз джатхан—джазыкъ».

Баппаханчыкъ.

Джаз келгенлей, баппаханчыкъ
Джер тюбюнден къарайды.
Джауумлада джуууна,
Кюн тиерин марайды.

Алай эте, кёб турмай,
Назик саны ёседи,
Мычымайын юсюне
Сары кёлек киеди.

Джайны исси кюнлеринде
Акъ чох чырмайд башына.
Ол заманда мен барама
Эркелетиб къатына.

Джерден чыкъгъан гоккачыкъны
Кёзюм къыймайд алыргъа,
Хыны джелчик урса уа, —
Алыб кетед хауагъа.

Шаманланы Медиха.

? Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: чох.

Усталыкъ керекди.

Бир кюн Осман, меннге келиб:

— Джюр, чабакъ тутаргъа барайыкъ, — деди. Мен
ары дери чабакъ тутмагъан эдим. Алай болса да, таукел
этиб, Осман къатыш тебретим.

Экибиз да, къармакъланы джарашдырыб, суу ызына

бардыкъ. Къурт да джыйыб, Османни этгенине къараб, тебретим.

Бир кесек заманны ичине Осман талай чабакъ тутду. Мен а, не бек талпыб кюрешдим эсе да, бир джангыз да туталмай, мыдах болдум. Сора Осман, ышара-ышара меннге келиб:

— Сен, Махмут, былай бла чабакъ туталлыкъ тюлсе. Сен, чабакъланы юркютеме деб къарамай, сууну кюн джарытыб тургъан джерине бараса. Къармакъ чыбыгъынгы келеккесин кёремисе? Чабакъла аны кёрюб къачыб кетедиле. Сууну бойнунда акъырын джюрюмей, чабакъланы къоркъутхан этесе, — деб къалай этерими юретди.

Бир кесек замандан мен да чабакъ тутуб башладым. Энди андан бери мен хар иште усталыкъ керек болгъанын билдим.

? Махмут аллында чабакъ нек туталмай эди?
Османни чабакъ тутаргъа усталыгъы неден белгили болду?
Билген чабакъларынгы атларын айт.
Къайда, къайсы сууда, ким бла чабакъ тутханыгъызны айтыгъыз.

Джаз.

Джашил атына миниб,
Къышны скюрюб, бизге келди,
Къуу-шуу болуб тургъан джерге
Ариу тукъум сыфат берди.

Джерни юсюнде чирчик-чирчик
Кём-кём гяхыник чыкъды.
Къымыжа терек да бютеу
Тюз тюбуне дери чакъды.

Чалман ичинде кѡзула,
Тюй бюртюкча, тѣгюлдюле,
Улакъчыкъла джаргамладан
Шын-шын туруб секирдиле.

Кѡобан суу да кѡапчыгъыны
Кѡабыргъасын тешиб чыкъды,
Кѡыш да, джаздан кѡоркѡуб, кѡачыб,
Терен джерге барыб букъду.

Биджиланы Асхат.

? «Джашил атына миниб» деб неге айтылады?
Назмуда табигъатны суратлагъан джерледен табыб окъугъуз.
Джаз бла кѡышны тенгleshдиригиз, суратлаб айтыгъыз.

Сѣзлюк: гяхыник, кѡымыжа, терек, чалман, джаргам, шын туруб.

Кѡарылгъашчыкъ.

Кѡарылгъашчыкъ учуб келиб,
Темир чыбыкъгъа кѡонду,
Оннга, солгъа кѣз джетдириб,
Уллу сескекли болду.

Ауузундагъы чабакъ кѡуртчукъ
Джыйырылад, созулад,
Уясына излеб джолчукъ,
Дыгаласда урунад.

Кѡанат тауушчукъну сезиб,
Тюкленген балачыкъла,
Тѣзмей, бары, джюу-джюу этиб,
Сюркелишдиле алгъа.

Байрамукъланы Халимат.

Джюджекчик.

Тауукъну тюбюнден
Гаккыны алдыла,
Бир башха тауукъну
Тюбюне салдыла...

Ма тешди джюджекчик
Гаккыны къабугъун,
Тауусду, баям, ол
Къабукъда зауугъун.

Гитчечик джашлыкъдан
Кёб затха урунду,
Ётмекге да чанчды
Ол ийне бурунну.

Ой, сейир-тамаша :
Джаратды ётмекни,—
Сора ким юретди
Ётмекге джюджекни?

Къобарды да алды,
Кюрешди джутаргъа,
Джашауну тамырын
Къатыракъ тутаргъа.

Экинчи кюн чабды
Багушну къатына.
Тебледи да атды
Кюлчюкню артына.

Чотчаланы Магомет.

? Гаккыдан джюджек къалай болгъанын сынагъыз.
Гурт тауукъсуз, гаккыдан джюджек боллукъмуду?

С ё з л ю к : багуш.

Ленин бизни блады.

Ильични сабий эмда школ джыллары.

А. И. Ульянова.

I.

Бизни джол башчыбыз Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 10 (22) апрелде 1870 джыл Волгада Симбирск деген шахарда туугъанды. Ол шахарны атына энди Ульяновск аталгъанды.

Владимир Ильични атасы, Илья Николаевич, ол заманда Симбирск губернияда халкъ училищелени инспектору болуб ишлегенди. Ол къарыусузуракъ юдегиден чыкыгъанды.

Атасы эртде ёлюб, тамада кърнашыны болушлугъу бла алгъанды окъуу. Симбирскеде ол джарлылагъа, эллилени сабийлерине кёб школ ишлетирге кюрешгенди, къаруун, кючюн аямай, аны къайгъысында губерниягъа барыб тургъанды.

Владимир Ильич ёсген юйдеги бир-бирин билген, бир-бирин суйген юйдеги болгъанды.

Ол ючюнчю сабий эди. Гитче сагъатда Володя хаман кесинден бир джыл бла джарымны гитче Оля эгешчиги бла ойнагъанды. Ала экиси да бек тири, бек камсык эдиле, ала дауурлу оюнланы, ары бла бери чабышыуну бек суйгендиле. Володя Оляны кесини айтханына сыйындыра эди. Оляны, сюрюб, тапчанны тюбуне кийириб, сора: «Тапчанны тюбюнден атлаб чыкъ»,—деб буйрукъ бере эди.

Володяны оюнчакъла бла ойнагъандан эсе, аланы сындыргъаны кёб бола эди. Юйде, тамадала, анга ол затланы этдирирге унамагъанларын сезиб, бир-бирде бизден бугъуна эди.

II.

Окъургъа Володя анасындан беш джылында юренгенди. Ол да, эгешчигибиз Оля да окъургъа бек сюе эдиле, сора атам келтириучю кёб тюрлю китабланы, журналланы суйюб окъуй эдиле.

Экиси да дженгил окъургъа юрендиле, орус историядан хапарланы окъугъанны тышында да, азбар эте эдиле.

Окъуб бошаса, Володя эгешчиги бла ойнаргъа къача эди, ойнаргъа суйгени уа, башында эсгергенибизча, кычырыкъ-хахай этиб, чабышыб ойнагъан оюнланы сюе эди. Джай арбазда чаба эдиле, тереклеге мине эдиле. Биз экибиз тамада болсакъ да, бизни бла тюрлю-тюрлю оюнланы ойнай эдиле.

Володя оюнланы бек сюе эди, артыкъ да крокетни. Къыш тикден чана бла уча эди, къар джуммакъла бла ойнай эди, конёкла бла уча эди. Симбирск шахарда Володя бла Сашаны мийик тикден учханлары эсимдеди: ол тикден чана бла учаргъа да къыйын эди.

Дуппурну чынг башында төрт бюклениб, андан сора бироз беллерин тюзетиб, тюрбуне тюршерге уа сир къатыб, алай уча эдиле. Мен алагъа сукъланыб къарай эдим, алай а алагъа къошулуб къалыргъа базмай эдим. Володя таб уча болур эди деб кёлюме келеди, не ючюн десенг, ол узун бойлу тюр эди, алашаракъ, кеши да кюрлю эди.

Володя гимназияны биринчи классына кирген заман-

да анга тогъуз джыл бла джарым болгъан эди. Ол тынч эмда бек суйюб окъуй эди. Окъургъа фахмусу терен эди.

Устазла айтыудан, Володя, дерслеге иги тынгылагъаны ючюн алакат окъуй эди. Иги ангысы, фахмусу болгъаны себебли, джангы дерсни классда устаз ангылатхан сагъатда огъуна толусу бла эсине алыб къюуб, юйге келсе, бир кере къайтарыб окъуб кетиучен эди. Ол кесини тамада къарнашын кемсиз сюе эди, не иште да ол этгенча этерге излей эди.

«Ойнаргъа барлыкъмыса?», «Бастаны къурлаймы ашарыкъса, огъесе джау бламы ашарыкъса?» деб сорсала, олсагъатлай джууаб этиб къоймай, Сашагъа къарай эди Володя. Ол да, джууаб этиб къоймай, «не этерик эсе да, бир къарайыкъ» дегенча, тынгылаб, Володяны кезюне къарай эди. Биз, экибиз да, анга кюле эдик. Кюлгенибизни, хыликке этгенибизни да къулагъына алмай, Володя: «Саша къалай ушатса, алай», — дей эди.

Саша эсли, оюмсуз джорюмеген, кесини бойнунда борчуна уллу эс бёлген джашчыкъ болгъаны себебли, Володя аны эниклерге кюрешгени иги эди; ол, Саша этгенни этерге тырмашыб, къаджыкъмаучу, сёзюне табылыучу, дерслерин заманында этиучю, ишни суйген Сашаны кезюнден, кёлюнден да кетермей эди.

Иши бла, бизге огъай, Саша хар кимге да юлгю эди.

Адамлагъа къайгъыргъаны ючюн, джумушакълыгъы ючюн, тюз, тыйыншлы, керекли джерде къатылыгъы ючюн, биз барыбыз аны бек сюе эдик. Володя гитче сагъатчыгъында джукъгъа тёзюмсюзюрек эди. Ол себебден Сашаны тёзюмлюлюгю, сабырлыгъы барыбызгъа джараб, юлгю бола эди. Артыкъсыз да Володягъа уа аны уллу магъанасы бар эди. Аллындан тамада къарнашын эниклей, Володя, ёсе баргъанында, кесини ол дженгиллигин кетерирге кю-

реше эди. Уллу болгъанында уа, биз анда дженгиллик кёр-
мей эдик.

Кесин ишге салыб, бой бериб ишлер ючюн, кеси кеси
бла кюрешиб тургъанын кёре эдик.

? Ульянову юйдегисинде кимле болгъандыла? Ала бир-бирин
къалай сие эдиле?

Володя юйдегиде кимни айырыб бек сие эди? Не ючюн сие эди?

Володя Сашагъа кесини къайсы къылыкъларын ушатыргъа кю-
решгенди? Китабда табыб окъугъуз.

Володяны халисине ушар ючюн, не этерге керекди?

Ульянов Володяны юсюнден сабий китабчыкъланы окъугъуз, назму-
ланы азбар этигиз.

Классда «Ленинни мюйюшюн» къуаргъа болушугъуз.

Сёз люк: тапчан, гимназия, фахму, ангы, къаджыкъ-
маучу.

Ленинге.

Кюн джылытханча джерни юсюн,
Сен джылытаса джюрекдени.
Кенг джашауда къадар кючюнг
Бирикдиреди миллетлени.

Сабий тууса да къралымда,
Атынгы айтыб тилленеди.
Сени джырлаб джырларында,
Халкъым ишге кёлленеди.

Сени ёмюрлюк байрагъынг,
Джарыкъ джулдузча, сакъланады,
Сен — аджашханны чырагъы,
Сеннге дуня ышанады.

Ёмюрю тюзлюк бла джашар —
Сенден юрениб хар адам.
Дуниягъа туугъан кюнюнг
Халкъла ючюн болад байрам.

Батчаланы Альберт.

? Назмуну окъуб, магъанасын ангылагъыз.
Ленинни туугъан кюнюне альбом джарашдырыгъыз (суратладан,
назмуладан).
«Кюн джарытханча джерни юсюн, сен джарытаса джюрекдени» де-
генни магъанасын ачыкълагъыз.

Туугъанды ол ёлмезге!

Кёзю джумулуб,
Айырылса да бизден,
Ленин сауду,
Джашайды ол ичибизде.
Къучакълады Ленинни
Мермер кешене,

Амма, ёлюм джокъду
Ленинни ишине.
Ким айталыр ёлгенди
Деб минглеб мингнге,
Миллионлагъа джол ачыб
Туугъан Лениннге!

Ертенланы Азрет.

Нарт сёз: «Адам улугъа насыбха — Ленин берил-
генди дуниягъа».

Ленинни сабий заманы.

Владимир Ильични тамада эгечи Анна Ильинична ха-
пар айтады. Володя къуру да бир заманда къобханды. Ол
гимназиягъа эртденбла сегиз сагъат бла джарымгъа бар-
гъанды.

Джети сагъатда Володя кеси уянганды, аны джангыз
да киши уятмагъанды. Уянганлай, кийингёнди, тиш-

лерин, кьолун, бетин джуугъанды, белине дери юсюн мылы джанджаулукъ бла сюртгенди...

Володя орнун кеси джыйгъанды. Кьолун, бетин джууб, кийиниб бошагъандан сора, кече хазыр этиб кьойгъан дерслерине эртденбла джангыдан къарагъанды. Ол кёзюде анабыз эртден ашарыкъны хазыр эте эди. Барыбыз бирге джыйылыб, эртден шхуур ашай эдик. Табакъда джукъ кьоймай, берилген ашарыкъны ашаб бошаргъа керек бола эди. Бу затха артыкъсыз да бек Володя сакъ болгъанды.

Чайдан сора ол он минутну тынч олтургъанды, не ючюн десенг, исси чайдан сора къысха огъуна сууукъгъа чыгъаргъа анабыз кьоймай эди: тамакъларыбыз ауруп деб кьоркъа эди.

Сегиз сагъат бла он минутда Володя, столдан кьоба, атабыз бла саламлашыб айырыла эди, дженгил огъуна кийиниб, гимназияда кийиучю форма кийимлерини тьюмелерин этиб, алай кете эди. Джыл сайын айырмагъа окъуб, классдан классха кече эди. Махтау грамотала ала эди. Тенгчиклерине хар заманда болушуб тургъанды ол.

? Владимир Ильични сабий заманыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: гимназия, Махтау грамота.

Шемшер.

Владимир Ильич Ленин табигъатны бек суйгенди. Чегет хансланы, акъ къайынны, джашил назны артыкъ да бек суйгенди. Ленин уугъа уста, чегетледе айланьргъа ёч болгъанды. Джангыз аны суймегени: безир ючюн кесилген тереклени, тебленген гокка хансланы кёрсе, джаны кыйналгъанды. Чегетлени, терек бачхаланы къайгъыларын этгенди.

Кремлде Ленинни кабинетинде кёк боялгъан джыккырда джангыз бир шемшер терек ёсгенди. Къалай эсе да, алай болду: Ленин ауругъан кёзюуде ол шемшер да ауруду. Страусну тюклерине ушаш аны мазаллы чапракълары саргъалыб башладыла.

Бир джолда Ленин кабинетинде полгъа тюшюб тургъан сары чапракълары табды. Ол анга къайгъылы болду. Шемшерге джарарыкъ бир уста таб деб, къагъытчысындан тиледи. Аллай адамны Москвада табыб, Ленинге келтирдиле. Ауругъан терекге къараб башлады ол. Кёб турмай Владимир Ильич Ленинге къарагъан дохтур да келди. Сора Ленин анга: «Сабырчыкъ этигиз, марджа, былайда эки ауругъан барбыз, врачла кёзюулеб къарасынла», — деб накъырда этди.

? Ленин табигъатда артыкъ бек нени сюе эди?
Нени кёрсе, кыйналыучан эди Ленинни джаны?
Шемшерге не болгъан эди?
Ленин дохтургъа къаллай накъырда этди?
Сен табигъатны къалай сакълайса?

Сёзлюк: шемшер, табигъат, Кремль, страус.

Ленинни эмен тереги.

Разлив деген кёл Ленинграддан узакъ тюлдю. 1917 джылда Ленин, кесин джаулагъа тутдурмаз ючюн, былайда джашыныб тургъанды. Бир джолда Ленин терек бачхада бир дауурла эштгенди: юнью иеси Николай Александрович джашларына уруша эди. Николай Александровични джашлары Сережа, Коля бла Толя июлда бир джаш эмен терекчикни къазыб келтиргендиле да, аны кёгет бачхада салыргъа умут этгендиле. Июль айда ол битерик тюлдю, деб аталары аны ючюн урушханды!

«Кёрюрге керекди, мен да болушайым», — дегенди Ленин. Сора Владимир Ильич оноу этгенди. Чегетде эмен терекчик битген джерден топрак келтиртгенди. Чунгур этиб, топракны ары куйгъандыла. Чегетде ёсгенича, терекчикни кыблагъа айланган джанын былайда да ары айландыргъандыла. Эмен мазаллы терек болгъанды. Уллу Ленинге эсгертме болгъанча, ол бююн кёлню бойнунда кёгериб чайкъалады.

? В. И. Ленин Разлив кёлню къатында нек тургъанды?
Эмен терекчикни орнатыргъа ол къалай болушду?
В. И. Ленин терекни орнатыргъа' къаллай усталык этгенини юсюнден айтыгъыз.

Нарт сёзле:

«Къара кюнню Ленин чачды, джарлылагъа насыб ачды».

«Ленин — тенглик джашауну чырагъы».

Къызыл наныкъла.

Финляндия бла бизни чегибизден узакъ болмай, чегетли төбелени арасында «Ариучукъ» деб бир элчик барды. Аны аты бла аталгъан кёлню къатында агъач юйчук барды. Ол эртде ишленгенди.

1917 джыл анда бир фин ишчи къатыны, эки джашы бла джашагъанды. Бир джолда аналары арба чарх таууш эштгенди. Эшикге чыкыгъанында, аны эри бла ким эсе да бир танымагъан адам келе тургъанын кёргенди.

Эри къатынына джарыкъ кычыргъанды:

— Бу бизни къонагъыбызды, Константин Петрович Иванов.

Ол дженгил огъуна юйню джашлары бла шох болгъанды.

...Константин Петрович финча чыртда сёлеше билмей эди. Бир-бирин ариу кёрюрге аны ючюн чырт да джартылыкъ джокъ эди, сёлешген а эталмай эдиле.

Сабийлени сёлешгенлерин кьонакъ аз-аз ангылаб башлады. Ала «Пунаны, Пунатен пунаны!» — деб айта эдиле. Бу сёзню кёчюрсенг, «кызыл кёгетле» бола эдиле. Ол сёзлени орус кьонакъ бек джарата эди. Ол кеси да, «Пунатен пунаны», — деб айтыб башлады.

Андан сора ючюсю да бирден кёлге бара эдиле. Кюн джылы болса, джуууна эдиле.

Константин Петрович тешилиб, башындан а картузун тешмей, алай кире эди суугъа. Башында картузу тургъанлай, къалай джюзеди, деб сабийле сорургъа дыгалас эте эдиле, къалай сорургъа билмей эдиле. Ол суудан чыкъса, картузун башындан ала эди. Чачы къара эди, къалын эди, мангылайын а бирча джабмай эди.

Бу зат бек сейир эди сабийлеге. Ингир сайын аталары, ишден келиб, шахардан хапар айта эди. Хапары уа Ленин бла большевиклени юсюнден эди.

Чачын кьолю бла сылай, Константин Петрович кюле тынгылай эди хапаргъа.

Бу юйчюкде кьонакъ кёб турмады. Къалай эсе да, шахардан эки ишчи келдиле да, ала бла талай кюннге кетди. Ишчини къатыны къайгъылы болду. Петроградда шкокла атылгъанын, солдатла, ишчиле, матросла правительствогъа къаршчы къаугъа ачханларын ол биле эди.

Аталары къайтды... Ол, бек джарыкъ болуб, хапар айтыб башлады: ишчиле хорладыла, энди Россияда Ленин башчысы болуб, Совет правительство кьуралды.

Андан сора чемодандан Владимир Ильични суратын алыб, сабийлеге:

— Таныймысыз? — деб сорду.

Аналары кюлдю.

— Къалай танырыкъ эдиле! Ала аны къуру парик
бла кёргендиле. Чачы аны мангылайын джабыб эди.

Алай а тамада джашы, ол джууунган заманда кар-
тузун нек алмагъанын билдим, деб кычырды.

А. Кононов.

? Ишчи финни юйуне келген орус къонакъ къаллай адам эди?
Ишчини сабийлери неге сейирсине эдиле?
Къонакъ къайры кетди?
Аталары къаллай хапар айтды?
Ленинни сабийле нек танымадыла (суратындан)?

Сёзлюк: парик, картуз, фин, Петроград, правитель-
ство.

Рахатлыкъ бла шохлукъ ючюн.

Джарыкъ Май.

Ашыгъыб джетдинг бизге,
Болджалынга мычымай,
Салам бере, нюр теге
Таугъа, тюзге келдинг, Май.

Тенг юлешиб бересе,
Джылыуунгу къызгъанмай.
Бизге талпыб джетесе,
Хурмет берген джарыкъ Май,

Излейсе халкъларынга
Насыб джашау, къаджыкъмай.

Тюзлюк теджей барына,
Тансыкълатхан джарыкъ Май.

Сеннге нёгер болгъанла
Тюзелелле абынмай.
Сен келесе дуниягъа,
Тенглик излей, джарыкъ. Май.

Хубийланы Осман.

? Кесигиз окъуб, азбар этигиз.
Майны къууанчына сиз къалай хазырланасыз?

Биринчи май алгъын бла энди.

(Е. Ильинадан.)

I.

Революциягъа дери.

Революциягъа дери Биринчи май байрамны этерге эркинлик джокъ эди. Алай а ишчиле, машиналаны тохта-тыб, ишни къоюб, орамлада Къызыл байракъны джашырт-тын кёргюзюб тургъандыла.

Къыйырда джашагъан ишчиле шахарны ара орамла-рына, адамла кёб джыйылгъан джерлеге баргъандыла.

Бир джолда ат аякъ таууш эштилгенди. Атлы жандар-мала бла полицей отрядла, чабыб келиб, саууту болма-гъан ишчилеге айландырыб, от ачхандыла.

Биринчи май ючюн урушлада кёб къан тёгюлгенди, алай а зыраф тёгюлмегенди. Патчахлы правительство сюнгюле, окъла бла ишчилени къысдырыргъа умут этген-ди. Ол этген мурат болмагъанды. Эркинлик ючюн кюреш-генле джылдан джылгъа кёб болгъандыла. Ленинни пар-тиясы аланы бирге-бирге джыйыб, эркинлик ючюн уруш-ха элтгенди. Биринчи май байрам урунганланы эркин-лик ючюн бирикген кючлерине, хазырлыкъларына къара-гъан кюн болгъанды.

II.

Революциядан сора.

Москвада Биринчи майны джангы эртдени. Къызыл площадьда байракъла чайкъаладыла. Бизни партияны башчылары бла Совет правительствону членлери Мавзолейни трибунасында турадыла.

Кремлни къатындагъы орамла бла площадьда, парклада, скверледе бек кёб адам джыйылгъанды. Москва шахарны бютеу коллективлеринден, школларындан, институтларындан келедиле бери адамла. Къралны башха шахарлары бла эллеринден, республикаладан, областла-

дан да. Май байрамны сыйына тыш къралладан да кѣб кѣонакъ келеди.

Дауурбазла кѣысха-кѣысха кѣагѣыладыла, сыбызгѣыла, быргѣылы инструментле джырлайдыла, литаврла зынгырдайдыла. Урунганланы демонстрациясы болады былайда. Площадха Москваны халкѣы чыгѣады: ишчиле, кѣуллукѣчула, инженерле, артистл, студентле кѣбдюле. Кѣызыл байракѣла ары-бери чайкѣаладыла.

Бизни къралны ишчилери бла урунган эллилери патчахны тюшюрюб, заводчула бла фабрикантланы, джер иеле бла бийлени кѣыстаб, властны кѣолларына алгѣандан бери кѣб джылла оздула. Уллу Коммунист партия Ленин кѣргюзген джол бла бизни къралны хорламгѣа элтеди.

Къралыбизны бир кѣыйырындан бир кѣыйырына дери ѣхтем, эркин джайылгѣан байрамны кѣрген уллу кѣууанчды.

? Революциягѣа дери ишчиле Биринчи майны кѣалай байрамлай эдиле?

Революциядан сора урунганла Биринчи май байрамнѣ кѣалай ашырадыла?

Биринчи май байрамгѣа сен кѣалай хазырланаса?

Сѣз люк: революция, Мавзолей, Кремль, трибуна, патчах, толкѣун, сунгю, жандарм, полиция.

Нарт сѣз: «Октябрь халкѣны бугѣоуладан бошлады».

Владимир Ильич мамматлыкѣда.

Майны бири, 1919 джыл. Демонстрацияны орнуна бютеу Россияда мамматлыкѣ кѣураргѣа деб, большевик партияны этген чакѣырыууна урунганла разы болдула. Эртденбла эртде москвачы ишчиле бла кѣуллукѣчуланы колонналары революцион джырла бла шахарда мамматлыкѣ болур джерге тебретиле.

Ол кюн Кремлде джашау эртде башланган эди. Мамматлыкъгъа келген къуллукъчула, къауум-къауум отрядла, колоннала болуб, бары ишлер джерлерине кете эдиле. Кремлдеги къызыл аскерчиле къуллукъларын къоюб кетерге болмай эдиле. Аны амалтын, Кремлде да кёб иш болгъаны себебли, мамматлыкъны анда этерге оноу болгъан эди.

Кремлчи аскер бёлек казармаланы аллында тизилди.

Эртден тогъуз сагъатха джууукъ Владимир Ильич, площадха чыгъыб, командирни къатына келди, аскерчи ча сый берди да айтды:

— Джолдаш командир, мамматлыкъда ишлер ючюн, меннге сизни бёлекге къошулургъа эркинлик беригиз.

Дакъикъа чакълы бирни джунчуду, андан сора командир джууаб этди:

— Келигиз, Владимир Ильич, онг флангга сюелигиз!

Владимир Ильич, онг флангга дженгил барды да, тизгинге сюелди. Къызыл аскерчилени тизгинлеринде къууанч таууш чыкъды. Владимир Ильич аланы биргесине болгъанына халкъ бек учунду.

Оркестр согъа, бёлек ишлер джерине тебреди. Кремлни площадын анда-мында шындык болуб тургъан мазаллы къанга, томрау, таш тёбеледен ариуларгъа керек эди. Аланы барысын узакъгъа элтирге, сортлары бла бир-бири юсюне къаларгъа керек эди: къангаланы къангалагъа, томраулары томраулагъа, джукъа къангаланы джукъа къангалагъа.

Барысы бирден ишге къадалдыла. Владимир Ильич, къуру къалгъанла солугъан, «тютюн ичерге» 5 минутха бёлюннген заманда болмаса, къызыу ишлей эди. Ол беш минутда хар кимни эси анда эди. Накъырда эте эди ол, хапар айта эди. Кёлю джарыкъ эди. Къайда да ол къууанчлы хапар джюреклени кёлтюре эди, къанат битдире эди.

? Май демонстрацияны орнуна бютеу Россияда мамматлыкъ нек къуралды?

В. И. Ленин мамматлыкъны къайда этди?

Ол кесин ишчи халкъны ичинде къалай джюрюте эди, ала неге учуна эдиле?

Школда, элде мамматлыкъ этгенигизни юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: маммат, учунуу, фланг, дакъикъа.

Къызыл галстук.

Азамат бюгюн танг джарыгъанлай къобду. Юсюне кийимлерин къаблаб, кюзгюню туурасына келиб сюелди. Чалургъан сакъалын къолу бла сылаб, башын булгъады. Кёзлерин ууа, къюрден джюлгючюн алыргъа дыгалас этди, алай а ачхычны табмады. Агъач орундукъну аякъ джанына барыб сюелди. Абидатны терен солуб, татлы джукълаб тургъанын кёргенинде, уятыргъа кёзю къыймай, талай заманны турду. Сора аргъы юйге кириб, гитче джашчыгъын уятыргъа таукел болду.

Джууургъанны къыйырын кёлтюрюб, къулагъына «Рашид» деб шыбырдады. Ол, несин да билмей, хурулдайды.

— Джашчыкъ, санга айтама да, танг эртде атханды, тур! — деб Азамат, орундукъну аягъында олтуруб, уллузыбыр къоллары бла Рашидни джангы джюльонген башын сылады. Джашчыкъ аякъларын созду. Джукъусураб, эки къолун кериб, дагъыда башын джууургъан бла джабаргъа тебрегенлей, атасы:

— Школгъа кечигирге башлагъанса, къоб. «Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз», — деди.

Рашид сескеклениб, эки кёзчюгюн джандырды.

— Заман болмайды. Энтда бир кесекчик джукълайым, — деб ол башын джастыкъгъа салгъанлай, Азамат къобуб, радиону ёрге бурду. Джарыкъ къууанч джырла къуюлуб, юйню ичин зангырдатдыла. Рашид, тынгылай туруб, джууургъанны юсюнден атыб, секириб къобду.

— Унутуб тура эдим, бюгюн эртде барыргъа керекме школгъа, — деб Рашид бет джууаргъа эшик аллына чыкъды..

Рашид китабланы джыйыб, юден чыкъгъанын Азамат сакъал джюлюй тургъанлай эследи.

— Абидат, сеннге айтама да! Биягъы галстугун унутуб барады. Бери къайтарчы! — деб къычырды.

— Галстук ючюн да аллах айтхан болур эди, ашамай барады, — деб ызындан чабды анасы.

Джашына къайгъыргъандан, Азамат сакъалын къалай джюлюб бошагъанын билмеди.

— Мен ашарыкъ тюлме, кечикгенме, — деб Рашид, джыламсыраб, артына тартды, анасы уа, аны билегинден тутуб джибермей, юйге сюйреб кийирди.

— Нек джанынгы аласа? Ач къарангылай барыб, не дерс билликсе! Галстугунгу нек къоюб кетгенлигинди? — деди Азамат.

— Унутуб бара эдим, — деб анасыны къолундан билегин ычхындырыб, орундукъ къулагъында галстугун сермеб алыб, хурджунуна сукъду. Аны эслеб, атасы:

— Галстукну хурджуннга ургъан не адетди? Бери чыгъар! — деб къыджырады.

— Аны тагъа тургъунчу кечигирикме. Школда тагъарма.

Бу сёзлени кёлтюрмей, Азамат, джашына къараб, башын булгъады. Къатына барыб:

— Галстук не болгъанын билемисе? Сен кесинг аны багъасы тюлсе! — деди.

— Билеме. Бизге школда аны хапарын айтхандыла.

— Да сора, джюрюте нек билмейсе да? Мен, аны бергенлеча болсам, сенден сыйырыб аллыкъ эдим.

Атасыны кёлю бла ачыуланнганын ангылаб, Рашид галстукну хурджунундан чыгъарды. Печни къатында

шиндикге олтуруб, буршуларын да тюзетмегенлей, бойнуна тагъа башлады.

— Итиу уруб, тюзетиб такъ, — деди Азамат, хыны къараб.

— Атам, энди унутурукъ тюлме! — деб сумкасын алыб, школгъа кетди.

Хубийланы Осман.

? Пионер галстукну магъанасы недеди?
Совет власть хар миллетге къаллай эркинлик бергенди?

Совет адам.

Ишлейди ол шахарланы,
Къазады ол шахталаны,
Ёсдюреди сабанланы,
Тюз иннетли совет адам.

Сууланы баргъан джолларын
Керек джары ол элтеди,
Къум тюзлени къююнларын
Джашнатхан да ол этеди.

Космосха, джулдузлагъа
Илму кюч бла учады,
Север бла юг полюсха
Гыйы джолну ол чачады.

Шохлукъ ючюн кючлю къолун
Хар кимге да ол береди,
Рахатлыкъны уллу джолун
Кюнден кюннге ол кереди.

Эбзеланы Азрет.

? Совет адамны баш мураты неди?
Совет адам шохлукъну, рахатлыкъны нек излейди?

Совет Социалист Республикаланы Союзу—бизни Ата джуртубуз.

Ата джуртум.

Мени джуртум — мийик сыртла, къаяла,
Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле.
Тауда элле, дангыл тюзде шахарла...
Сюймеклигим къалай уллуду сизге!

Къууатынгы, насыбынгы кёрюрге
Талпыб, кюсеб келедиле къонакъла.
Энди тёрде тутарыкъла ёмюрле,
Ата джуртум, сени суюб ийнакълай.

Сен халкъынга къанат бердинг учаргъа,
Этдинг ие джерге, суугъа, джашаугъа.

Аны ючюн джарыкъдыла адамла,
Джан салгъанса — сѣлешедиле таула.

Хубийланы Осман.

? Назмуну азбар этигиз.

Нарт сѣз: «Адамны насыбы — аны Ата джурту».

Джуртуму сыйы.

Ата джурт деген сыйлы сѣздю. Аны магъанасы теренди, уллуду. Бизни хар бирибизге Ата джурт эм сыйлы, эм багъалы затды. «Тойгъан джерден туугъан джер ашхыды», деб аны ючюн айтхандыла бизни къарт аталарыбыз.

Ата джуртундан айырылгъанны джашауунда не татыу, не сый, не махтау къалмайды. Ата джуртду бизге джашауну берген, аны татыуун ангылатхан. Ма аны ючюн сюебиз биз Ата джуртубузну, аны ючюн багъалатабыз биз аны. Олсуз бизге джашау джокъду. Биз аны ючюн, аны сыйын, махтауун, кючюн кѣлтюрюкючюн джашайбыз.

Ата джурт деген сѣзню къалай ангылайбыз биз? Кесини туугъан джерин, атасы бла анасы джашагъан юнню, орамын, тийресин, элин, тенглерин, сабийликде ойнагъан оюнларын хар ким да сюеди, унутмайды. Туугъан къралына суймеклик ол затладан башланады. Сабий ёсе, уллу бола баргъаныча, аны билими, ангысы да ёседиле. Алай бла, туугъан джерине, кесини элин неда сахарын санаб къоймай, бютѳу къралын санайды адам.

Ата джурт деген — ол бизни бютеу къралыбызды, аны учсуз-къыйырсыз тюзлери, кърарлы таулары, къалын чегетлери, бютеу сахарлары бла эллери.

Дунияны башында бизни къралдан уллу кърал болмагъанын биз суйюнюб, махтаныб айтабыз. Джер джюзюню эки кесегинде орналыбды ол. Аны этеклерин юч океаны суулары джууадыла.

Бизни Ата джуртубузну дангыл тюзлерини топрагъы семизди, битимлиди. Аны чегет байлыгъы бютеу дуниягъа белгилиди. Тауларында болгъан байлыкъ бек уллуду. Сууларыбызны кючу тауусулмазча онгуду. Бизни къралны табигъат байлыгъы, таурухда айтылырча, уллуду.

Бизни Ата джуртубуз капитализмни биринчи къурутхан кърал болгъаны бек уллу къууандырады хар совет адамны. Социалист къуралыш биринчи кере бизни къралда джаратылгъанды. Халкъланы барысына бизни Ата джуртубуз кѣргюзгенди эркинлик бла насыблы джашаугъа элтген джолну.

Аны ючюн артыкъ да багъалыды ол бизге. Аны ючюн кѣредиле бизни Ата джуртубузну сыйын бютеу дунияда урунган адамла.

Баучулары Лилия.

? Бу статья бла «Ата джуртум» деген назмуну тенгleshдиригиз. Къаллай оумла бирчадыла алада? Къаллай затладан байды бизни Ата джуртубуз? Нек махтанабыз биз кесибизни Ата джуртубуз бла?

Къарнаш шохлукъ.

Бизни къралда кѣб тюрлю миллет джашайды: орусла, украинлыла, узбекле, белорусла, къазахла, гюрджюле, азербайджанлыла, литвачыла, молдаванла, латышла, къыргъызла, таджикле, эрменлиле, туркменле, эстонлула. Дагъыда кѣбле.

Совет власть хар халкъгъа эркинлик бергенди миллет къраллыкъ къураб джашаргъа. Союз республикала бла автоном республикала аллай къраллыкъладыла. Аланы хар бирини кесини Конституциясы барды. Республиканы эркинликлери бирчады, тенгди.

Республикалада миллет школла бла театрла ачылгъандыла, миллет тилледе китабла, газетле, журналла басмаланадыла, телевидение бла радио миллет тилледе ишлейдиле. Алайды хар зат.

Патчах бла бийлени власты къралны кючлеб тургъан заманлада ол игиликлени бири да джокъ эди. Бир къауум миллетни уа кесини джазмасы да болмагъанды. Сёз ю юн, ма бизни областны миллетлеринде джокъ эди кесини басмасы болгъан.

Бюгюнню игиликлени миллетлени барысына Ленинчи партия бергенди, бийле бла байланы къралын чачхан Уллу Октябрь социалист революция бергенди.

Халкъла кеслерине миллет къралла къурагъандыла — миллет республикала. Ала, биригиб, бир уллу кърал къурагъандыла — Совет Социалист Республикаланы Союзун.

Совет Союзгъа онбеш союз республика киредиле. Ала ны хар бирини кесини Баш Совети барды.

СССР-ни Баш Совети этгенча, союз республиканы Баш Совети да кесини правительствосун къурайды.

Хар союз республиканы кесини герби бла байрагъы болады.

Баучулары Лилия.

? Совет власть хар миллетге къаллай эркинлик бергенди? Миллет республикаладан къуралгъан къралны аты калайды? Миллетлени арасында кърнаш шохлукъну, эркинликни, насыблы джашауну къурагъан эмда бегитген законну аты неди?

Сёзлюк: миллет, басма, герб, Баш Совет, конституция.

Кърал байракъ бла герб.

Джер джюзюнде ненча кърал бар эсе, аллай бир байракъ бла герб да боладыла. Хар къралны кесини байрагъы бла кърал белгиси — герби. Байракъла бла гербле

бирчала тюлдюле. Байракъла бир бояулу неда талай тюрлю бояулу, къолан неда сызлыкълы, джулдузлу неда крестли боладыла.

Гербле да алайдыла. Не асланны, не къапланны сураты, не мыллыкчы къушну, неда бир башха джаныуарны сураты.

Байракъ бла гербни тюрсюню, алада салынган суратла хар къралны кесини алгъыннгы эмда бюгюннгю джашаууна кёре, тамблагъа не мураты болгъанына кёре, бир белгили магъананы тутадыла.

Бизни байрагъыбыз къызылды. Аны сабыны къатындагъы баш мюйюшюнде джулдузну, оракъ бла чёгючню суратлары бардыла. Совет байракъны къызыл бети урунган халкъны насыбы ючюн кюрешде тёгюлген къанны эсибизге салгъанлай турады. Кёб къан тёгюлгенди, бек кёб, аллай байракъ биринчи Социалист Къралны башында ёхтем халда эркин чайкъалыб тебрегинчи...

Бизни Къызыл байрагъыбыз Кремлни башында, ара шахарыбызны башында, Къралны башында чайкъалады. Бютеу дуния кёреди аны юсюнде эркин урунууну белгисин — оракъ бла чёгючню, бютеу урунганланы къарнашлыкълары бла шохлукъларыны белгисин — бешмюйюш джулдузну.

Совет къралны гербин будай башланы алтын бетли джоппусу джасайды. Аны юсюнде онбеш тилде джазылыбды революцион чакъырыу — «Бютеу къралланы пролетарлары, бирлешигиз!» Ортасында — Джерни төгерек суратыны юсюнде оракъ бла чөгюч, башында — бешмюйюш джулдуз.

Баучуланы Лилия.

? Совет Байракъны кызыл бети не затны белгилейди?
Байракъны юсюнде оракъ бла чөгючню, джулдузну суратлары не магъанада салыннгандыла?
Бирси къралланы герблеринден башхалыгъы неди бизни гербни?

Бизни республика Россия.

Биз Россия республикада джашайбыз. Ол бек уллуду. Республиканы Къара тенгизни джагъасындагъы джерлеринде шемшер, къоз терекле, джюзюм кёкенле ёседиле. Акъ тенгизни джагъасында уа къар джауа, сууукъ джел ура турур. Анда июль айны ортасына дери терекле чагъыб башламайдыла. Джай салкъынды, кысхады. Къарабкъарагъынчы озуб кетеди.

Андан бери айланыб тебресенг, джылыгъа бурула барады. Тундра бошалады, ийнели чегетле башланадыла — нарат, наз, нызы. Андан ары — къатыш чегетле. Алада наз терекле бла бирге эмен, къайын терекле да ёседиле. Чегетледен ётсенг, ачыкъ талалагъа, дангыл тюзлеге чыгъаса.

Бизни къралда — Россияда — суула кёбдюле. Тенгизле да бардыла. Таула да. Чегетледе, тенгизле бла кёлледе, суулада джаныуарла бла чабакъла кёбдюле.

Бизни область, Къарачай-Черкесия, Ставрополь край бла бирге, Россия республикагъа киреди.

Областны джерини асламысы тауладады. Анда ала-мат джайлыкъла, ариу чегетле, таза суула, магъадан байлыкъла кѣбдюле. Тау ёзенледе гара суула чыгъадыла. Алай суула бла тау хауа адамны саулугъуна джарайдыла.

Энишгеракъ тюшсенг, ариу сыртла бла къара топракълы тюзлеге джетесе. Бу джерледе колхозла бла совхозла сабан сюредице, мал кютедиле.

Областны шахарлары бла эллеринде заводла бла фабрикле, шахтала ишленгендиле.

Бизни республика Россия эм уллу республикады. Бирси республикаланы барысындан уллуду. Байлыгъы да онглуду аладан.

Россия чомарт республикады, къалгъан республикалагъа къарнаш болушлукъ этгенлей турады, бай болургъа, ёсерге, ариу болургъа болушады.

Баучулары Лилия.

? Россияны табигъаты бла байлыгъы къалайды?

Чомарт республика деб нек айтылады Россиягъа?

Бизни областны халкъларыны, байлыкъларыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Тамада къарнашха.

Октябрда ногъай халкъ —
Тенглик, шохлукъ алды ол,
Орус халкъ бла биргелей,
Хорламлагъа барды ол.

Къыйын джашау къуруду,
Халкъым эркин урунду.
Орус къарнаш — тамада,
Туура джолгъа ол бурду.

Ачыу эм зауукъ кюнде
Биргесе сен, кёреме.
Шохлугъубуз ёмюрге
Тунакы болмаз, билеме.

Бир-бирге бериб кьолну,
Алгъа таукел барабыз.
Ильич джарытхан джолну
Джюрюйбюз, къууанабыз.

Тамада орус къарнаш,
Тутдур кьолунгу манга,
Сюйюб сени, ийнакълаб,
Айтабыз салам санга.

Суюн Капа улу.

? Окъугъуз, хар строфасыны магъанасын айтыгъыз.
1—2 строфаларын азбар этигиз.

Карачаевск.

Тау миллетлеге Уллу Октябрь эркинлик, джарыкълыкъ келтиргенди. 1917 джыл Октябрь айда урунган халкъ Ленинни, Коммунист партияны кючу бла оноуун, ишин, джерни, мюлкню кесини кьолуна алгъанды. Ууакъ тау миллетлеге да баш эркинлик, бошлукъ бери.тгенди. Кеслерини тиллеринде окъургъа, джазаргъа, билим алыргъа мадар чыкыгъанды. Аны бла къалмай, Совет къралны, Коммунист партияны оноулары бла Къарачайны ара сында сахар салыргъа бегим болгъан эди.

Мында Ленин атлы, Киров атлы, Пушкин атлы, Орджоникидзе атлы, Гюрджюланы Къурман атлы, Алийланы Умар атлы, Халилланы Саид атлы, Рахатлыкъ деген, Ленинград атлы, дагъыда талай уллу орам барды. Орамлагъа ариу асфальт салыныб, эки джанлары бла терекле орнатылгъандыла.

Шахарда кёб ариу юй барды, аллай юйле энтда ишлендиле. Аланы кёбюсю экиден онекиге дери бир-бири башында ишленгенди.

Бу шахарда джашагъан адамланы сабийлерине төрт орта, бир 8-джыллыкъ школ, талай сабий сад ачылгъандыла.

Карачаевск джаш, гитче шахар болса да, аны Халилланы Саид атлы кинотеатры, кърал устазлыкъ институту, больницасы, тюкенлери, спорт школу, музыка школу, тюрлю-тюрлю усталыкъгъа юретген училищеси, мастерскойлары, сабийлеге оюн паркы, телевизион ретранслятору бардыла. Талай завод ишленгенди.

Былайдан Теберди шахаргъа, Учкуланнга, Зеленчукге, Черкесскеге, Урупха, Марагъа, Нарсанагъа асфальт

джолла ачылгъандыла. Шахарны тегереги чегетди, хауасы алапатды, суу кирсизди. Шахарда аэродром барды.

Карачаевскени тегерегинде ташкёмюр шахтала кёбдюле. Андан сора да къралгъа хайыр берген кёб тюрлю комбинатла, учреждениеле ишлейдиле.

? Крачаевск шахар къачан, къалайда орналгъанды? Аны къаллай орамлары бардыла? Атларын айтыгъыз. Шахарны ичинде болумну, табигъатны ачыкълагъыз.

Сёзлюк: школ, музыка школ, институт.

Кавказ.

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюеме,
Узакъ джерден, тансыкълаб,
Сеннге салам иеме.

Уллуд сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Гранит, мермер ташынг.
Дамлыды, татыулуд ашынг.

Сенден чыгъад хар тюрлю
Дарман суула, гарала.
Сенде багъыладыла
Ауругъанла, джарала.

Сени кюсеб келелле
Тыш къраллы джерледен.
Сеннге келиб солуйла
Шахарладан, элледен.
Тюзлерингде, сабанлада
Тракторла улуйла,

Сени курортларында
Ишчилеринг солуйла.

Саулукъ табыб эм солуб,
Юйлерине къайталла,
Сенден тамашалыкъны
Халкъларына айталла.

Боташланы Абидат.

? Автор «Атам, анам сенсе мени, Сени кемсиз сюеме» деб неге айтады?

Кавказны ариулугъу, байлыгъы, аругъанлагъа джарагъаны назму-
да къалай суратланады?

Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: гранит, мермер, гара.

Шохлукъ.

Къызыл площадьда,
Москвада,
Бир гитче джашчыкъ
Тюбеди ГУМ-да.
Кавказда джашчыкъгъа
Бёркчюк алыргъа
Соргъанымы эслеб,
Ол айтды манга:

- Кавказданмыса?
- Хо, джаным, алайды.
- Энди барлыкъмыса?
- Хо, джаным, сакълайды

Сенича бирчик,
Мени ашыгъыб.
Анга кёб саугъа
Аллыкъма сатыб.

— Мени бёркюю
Элтсенг а анга,
Къарачай джашчыкъгъа,
Саугъагъа.

Атасы, бизге
Къараб, ышарды.
Джашчыкъны бёркчюгюн
Башындан алды.

Къарачай джашчыкъны
Аты бла анга
Мен да бир бёркчюк
Алдым башына.

Суратха тюшдюк,
Ортагъа салыб,
Терен шохлукъгъа
Джангы джол ачыб.

Байрамукъланы Халимат.

? Эки джашчыкъны ортасында шохлукъ нени юсю бла башланады?
Бизни къралда сабийлени арасында джюрюген шохлукъну юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: ГУМ, Къызыл площадь.

Аламат хорлам.

Джазны ариу кюнлерини биринде, 1961 джыл 12 апрелде совет халкъ илму эмда техника джаны бла уллу атлам этди. Космосну тинтиуню эм джарыкъ кюню эди ол. Совет къралны джигит уланы лётчик-космонавт Ю. А. Гагарин «Восток-1» совет космос кеме бла кёкге учаргъа буйрукъ алды.

Юрий Алексеевич джюз сегиз минутну ичинде Джерни тегерегине айланыб, ызына, Джерге кьайтды. Ишни баджарыб, муратына дже-тиб, Ата джуртубузну джерине сау-саламат тюшдю.

Алай бла бизни ърал космос кенгликlege джолну биринчи салды. Космосну би-лиуде ол алаMAT хорлам эди. Совет халкьны уллу джети шимине бютеу адам улу сей-ирсинди.

Космосха сокьмакь сал-гьан Юрий Гагаринни аты емюрлюкге айтылгьанлай турлукьду. Ол кесини джи-гитлиги бла совет халкьны, совет илму бла техниканы сыйын мийикге келтюрген-ди.

Биринчи космонавтны ызындан Джерни тегерегине башха совет космонавтла учадыла: Герман Степанович Титов, Андриан Григо-рьевич Николаев, Павел Ро-манович Попович, Валерий Фёдорович Быковский, бю-теу дуняда биринчи тиши-рыу — космонавт Валентина Владимировна Терешкова,

Владимир Михайлович Комаров, дагъыда башхала. Космосха учуу бюгюн да барды. Космонавтланы саны эллиге джетгенди.

Тергегиз, Джерни биринчи спутниги космосха чыгъарылгъанлы, Юрий Гагарин космосда учханлы ненча джыл озду?

Кёб заман тюлдю ол. Алай а ол джылланы ичинде космосха төрт мингден артыкъ спутник джиберилгенди.

Космосха учхандан, ары спутникле джиберилгенден не хайыр барды?

Космосну хайырландырыу адам улуну джашауунда бек кёб затны тамырындан тюрлендирлиги ачыкъ болгъанды.

Джерни, хауаны, булутланы космосда кзурулуб тургъан аппаратла бла алыннган суратларына къараб, узакъ заманны ичинде хауаны болумун халатсыз билирге болады. Космосда джюзюб айланнган спутникни болушлугъу бла джер джюзюню не тюрлю районундагъы шахарла бла элlege да телефон бла, радио бла сёлеширге, телеграмма джиберирге, телевизион бериуге къараргъа болады.

Космосда учхан адамланы — космонавтланы саулукъларын сынаб къарай, врачла кёкню мийигинде самолетда учхан не да бек кыйын ишледе уруннган адамланы саулукъларын сакълауда хайырландырырча дарманла, дагъыда башха мадарла чыгъарадыла.

Космосдан къараб, сабанла бла биченликледе битимни тергерге, чегетледе къаллай терекле ёсгенин билирге,

джерни тюрюндеги байлыкъланы табаргъа, бачхалагъа заран салгъан джаныуарчыкъланы эслерге болады.

Заводлада алкъын этилир мадар табылмай тургъан талай затны космосда этерге таблыкъ тюшеди. Сёз ючюн, магъаданланы талай тюрлюсюн бирге къошуб, джангы магъадан чыгъарыу, кёзлюк мияланы джангы тюрлюсюн чыгъарыу, ичинде аз да башха къошакъ заты болмагъан, тамам таза кристалла чыгъарыу, д. а. к.

Ол затланы хайырландырыб башларча, космосда заводла ишлеб тебрер кюнлеге кёб къалмагъанды. Кюнню джылыуун хайырландырыб, электро кюнню Джерге берирча, анда электростанцияла ишленникдиле. Аллай электро кюнню багъасы бек учуз боллукъду.

Биринчи спутник космосха джиберилгенден сора эки джыл да озмай, планетала арасы совет станция «Луна-1», Айны бизге кёрюнмеген къабыргъасыны суратын алыб, Джерге джибергенди. Айгъа къонуб, андан ызларына, Джерге къайтхандыла совет автоматикалыкъ станцияла. Айны юсюнде джюрюб къайтхандыла совет «луноходла» бла американ астронавтла.

Совет автоматикалыкъ станцияла, Венерагъа къонуб, андагъы атмосфера басымдан, аны къурагъан газланы хар бирини къаллай бир болгъанындан, джылылыкъдан, ол белгисиз планетаны тыш къарамындан — юсюню болумундан Джерге хапар бергендиле. Марсха да учхандыла планетала арасы станцияла.

Баучуланы Лилия.

Сёзлюк: космос, космонавт, спутник, илму, техника, космос кенгликле, планета, магъадан.

? Космосну тинтиу къралгъа къаллай хайыр келтиреди?

Космонавтланы атларын айтыгъыз.

Космонавтланы кюнюне альбом джарашдырыгъыз.

Бизни элде.

Акъчокъракъ. Алай айтылады бизни сууну атына. Алай уллу болмагъан тау сууланы бириди. Амма бирси сууладан башха тюрлюдю ол. Башхалыгъы бош зат тюлдю, уллуду. Аны бла тенглеширирге бизни джерледе суу табмазса.

Бизни Акъчокъракъны сууу тап-тазады, кюзгюча тазады.

Джокъду дуняда аныча таза суу. Джокъду, багъалы окъуучу, излеб да кыйналма. Бизни Акъчокъракъны сууу татлыды, балча татлыды. Огъай, балдан да татлыды, аныча татлы суу, тюзюн айтсакъ, бир джерде да джокъду. Шохум, аны ючюн айтабыз биз, сууубуз бал сууду, деб. Багъалы окъуучу, сен андан бир уртлаб кёрсенг эди, ичгенинг сайын дагъыда ичеринг келир эди, ичиб къанмаз эдинг, тамагъында татыуу къалыр эди. «Тохтачы, тохтачы, энтда бир уртлайым», деб тилер эдинг. Сени бизни Акъчокъракъдан зор бла айырыргъа да болмаз эди. Ах, Акъчокъракъ, Акъчокъракъ, сенсе бизни дарманыбыз-дарыбыз, сенсиз биз бир кюнню да джашаяллыкъ тюлбюз. Бизни элден, ким болса да, биреу башха джары кетсе, къайтыб Акъчокъракъны кёрюрге, аны сууундан уртларгъа ашыгъады. Уртлаб бошаб, солууун дженгил алады да: «Ох-ох-ох, туугъан джерим джандет кёре эдим, Акъчокъракъ бал суу кёре эдим», — дейди. Сора кёзю тоймай, кёбге дери сууну кюмюшча джылтырагъан толкъунларына къараб турады.

Эки-юч джылны мындан алгъа уллу дегенде уллу, билимли алимле келиб, бизни Акъчокъракъдан таза суу джокъду, бизни Акъчокъракъча джумушакъ суу джокъду, деб аны джагъасында джюн джуугъан уллу фабрика салыргъа оноу этиб кетген эдиле. Энди фабрика ишлейди. Бизни гитче Акъчокъракъ саулай Шимал Кавказда къыр-

къылгъан джюню, акъ мамукъча, таза этиб джууады. Ол джюн бармагъан а не джер барды! Ол джюнден этилмеген не зат барды! «Бизни Акъчокъракъ джуугъан джюнден этилген костюмну киймеген бизни къралда адам болмаз, эшта», дейдиле бизни элчиле. Алайды да, окъуучу, мени Акъчокъракъгъа махтауум бош зат болмаз. Кече, кюн махтаб турсакъ да, Акъчокъракъны игилигин айтыб бошаяллыкъ тюблюз. Бек сюеди Акъчокъракъны бизни эл. Аны ючюн тюлмюдю элни адамлары бурундан бери сууну атын элге атагъанлары.

Акъчокъракъ алай уллу тюлдю. Аны бурунгу ногъай элlege ушагъан джери да джокъду. Бизни Акъчокъракъда саламбаш юй энди бек аз джолугъады. Аны орамлары тюр-тюздюле, юйлери джарашыулудула. Эл чегетге батыб тургъанча кёрюнеди. Бизни элде бир-бири башлы эки юй да бардыла. Бири —школ, башхасы — колхоз клуб. Адамгъа керекли зат барысы бизни элде табылады. Хар бир юйдө — радио, электрочыракъ, кюн сайын киногъа къарайбыз. Алай а алкъын суу быргъы салынмагъанды, аны бизге кереклиси да джокъду, нек десенг, Акъчокъракъ элни туура бир къыйыры бла барады.

Бизни Акъчокъракъ керти курортду. Джаз бизни элге солургъа шахардан кёб адам келеди.

Шахардан не башхасы барды бизни Акъчокъракъны? Барысындан джарашыулудула, бай джашайдыла бизни элни адамлары.

Капаланы Суюн.

? Акъчокъракъны бирси сууладан башхалыгъы неди?
Къайсы фабриканы юсюнден айтады автор?
Элни джарашдырылгъаныны юсюнден автор не айтады?
«Бизни эл» деб хапарчыкъ джазыгъыз.

Сёзлюк: Шимал Кавказ.

Тенгиме.

Ата джуртум, джокъду хыйсаб
Узунунг бла кенгинге.
Анга къууана, джазама
Чек сакълагъан тенгиме.

— Къазауатдан сени атанг
Джигит болуб къайтханды.
Джокъду, тенгим, сени хатанг,—
Кёлюнгдегин айтханды.

Юретеди сакъ болургъа,
Джаугъа хатер салмазгъа.
Тынчлыкъсыз кыйын джоллада
Арымазгъа, талмазгъа.

Къоруулайса эркинлигин,
Джуртубузну насыбын,
Махталады тирилигинг.
Керек джерде — басымынг.

Халкъ ышанады санга,
Джигит бол сен, тенгим, анда.
Огъур бла атсынла тангла
Джуртда хар бир инсаннга.

Хубийланы Осман.

? Назмуну окъугъуз; магъанасын ангылагъыз.
Сизни элден ким этеди къуллукъ чекчи аскерледе?

Табигъат. Джайны къууанчы.

Таякъ джангур.

Сибириб джолну,
Сууукъ джел джетди.
Кюнню джылыуу
Къалмайын кетди.

Къара булутла
Джабдыла джерни,
Кёрмезча болду
Кёзге тюртгенни.

Къыйырсыз кёкню
Джарыгъы кетди.

Кюкюреб, джашнаб,
Бир джангур джетди.

Кенг орамланы
Суу ырхы оюб,
Бош сабийлеге
Табылды оюн.

Джел шаушалгъанлай,
Кюн кёлтюрюлдю.
Уллу, гитче да
Хансха тегюлдю.

Таза джибекча,
Джашнайды тегерек,
Сырт да, тюз да
Бирден кегеред.

Хубийланы Осман.

? Башынча суратха къараб, хапар джарашдырыб айтыгъыз.
Джангур адамлагъа не хайыр бередит?
Алгъын заманда адамла, кеслерин джангургъа джибитмез ючюн,
къаллай кийим кийгендиле?
Энди уа?

Улакъчыкъ.

(Къысхартылгъан хапар.)

Салих, айыбсыз бир классдан бирине кечюб, атасы
бла таугъа къой фермагъа чыгъыб къойчу болду.

Атасы юретгенча, семиз шпан къозучукъланы отлау-
ну эркининде кютеди, алагъа бек суйюб къарайды.

Ол кёрмеген джангыз «Къонакъ кетген» ауушду.
Алайгъа барыргъа Салих онгсунуб, атасындан эркинлик
тилеб башлады.

Атасы, Осман, бир да унамады. Ауушха башы бла чыкъса, бугъойгъа кетеди деб къркъады. Тюбю бла барса уа, кюрт юзюлюб басар деб унамайды.

Джашчыкъ тохтамады, тиледи, джалбарды. Эм артында атасы: «Да болсун, Акъ Къая бла бар сора, эртден-бла эртде кетсенг, кюнортагъа къайтыб келликсе»,—деди.

Сууукъ аяз сыйдам бетин сылай, джашчыкъ аууш башында иги кесекни айланыб, ызына, ферма таба тебреди. Бир джанындан «ме-е-е» деб бир макъыргъан таууш келди. Дагъыда бир кесекден тюз аллында ол биягъы таууш чыкъ эштилинди. Чабыб барса, бутундан таш басыб, сойланыб тургъан кийик улакъчыкъны кърюб, къойнуна алды.

Атасы, Салихни кърюб:

— Аферим, кийик алыб келесе да, — деб сейирсине, улакъчыкъны кълуна алды.

— Э-э, буту ууалыб турады да, кеси да ачдан къарыусуз болгъанды. Сау къаллыкъ болмаз, алай болса да бир кърейик. Сют ичерик эсе, бир кър, — деди. Улакъчыкъны кълерин ау джабыб тургъан болмаса, сют ичме

ди. Салих мыдахланды, сагъыш этди. Сора, атасындан эркинлик алыб, улакъчыкъны элде мал дохтургъа байлатдырыб, ызына къошха чыкъды.

Салих, ариу къараб, улакъгъа саулукъ табдырды. Ексюз улакъчыкъгъа бир эчкини ана этдиле. Джашчыкъ хаман да эчкини тутуб, улакъчыкъгъа эмизе эди. Ол кютю болду.

Бир джолда, бир мазаллы чыгыр къушдан къоркъуб, орнундан чыгъа кетиб, кече стауатха къайтмай къалды. Осман да, Салих да кечени узуну излеб табмадыла. Мылдыкчы къушдан заран болгъанын билдиле.

Салих къаты джукълайды. Бир заманда джашчыкъны бетине джылы тылпыу урду, бир джумушакъ зат аны мангылайын сылады. Уяныб къараса, улакъчыкъ аны юсюне ёрге сюелиб тура эди.

Салих, секириб туруб, аны къаты къучакълады, кёзюнбашын уппа этди.

«Къайда айландынг, нек абрек кетген эдинг?» — деб, адамгъа сёлешгенча, сёлешди.

? Салих къалай окъугъанды?
Атасындан тилеб, къайры барды? Не кёрдю?
Салих улакъчыкъгъа къалай къарады?
Сен Салихни къайсы халисин джаратаса?

Наз.

Къая башы тик джитиде
Бир наз терек ёседи,
Хар кечеде, хар кюнде
Ол кёб джунчуу кёреди:
Къая къысады тамырын,
Джерге терен бошламай,
Бюгеди джел да бутагъын,
Арыб-талыб тохтамай.

Кёк кюрюреб джылы кюнде,
Джангур уруб ётеди,
Сууукъ эмиб кыш кёзюуде,
Къар юсюне тюшеди...
Алай болса да хар къуру
Анга кюн нюр тегеди —
Тола барады умуту,
Назчыкъ таукел ёседи.

Тамбийланы Магомет.

? Назмуну азбар этигиз.

Тубанлы кёл.

I.

Джай школдан чачылгъандан сора, къошха бардым.
Бизни къошубуз Буу Елгенни аягъындады. Атам колхоз
маллагъа къарайды.

Эртден сайын эки къарнашчыгъым да, мен да тууар-
ланы чатха кыыстайбыз. Андан къайтсакъ, не тыхтен
джыяргъа, не чабакъ тутаргъа барабыз.

Бир кюн ючюбюз да кыысыр маллагъа туз берирге
Кенделеннге чыкъдыкъ. Алайдан къарасанг, Чотча къая,
аны сол джанында Теберди аууш кёрюнедиле. Андан бер-
лакъда — Тубанлы кёл.

— Андан тубан нек чыгъады? — деб сорду къарнаш-
чыгъым.

— Эртден хауа кёлню сууундан эсе сууукъду. Кёлню
суу тылпыулары, сууукъ хауагъа тийиб, тубан боладыла.
Тубанлы кёл деб аны ючюн айтылгъанды, — дедим.

Биз, ёргеракъ чыгъыб, малла отлагъан джерге джет-
дик. Кюн кыыздыра башлады. Кырдыкдан тойгъан тууар-
ла кюртю тюрюнден шоркъулдаб чыкъгъан суудан ичеди-
ле, дагъыда ызларына къайтыб отлайдыла.

Энишге тюшюб келе, гурт тауукчукълача, бир тауушла эштдик. Сейирсиндик. Иги эслеб къарагъаныкъда, башларын ёрге кёлтюре да бизни таба къарай тургъан бир къанатлыланы кёрдюк. Аланы къатларында джуджеклери бар эдиле. Бизни эслегенлей, хансха кириб кет диле. Была джумарыкъ тауукъла эдиле...

Биз дагъыда Тубанлы кёл таба къарадыкъ. Энди кёлню тубаны джокъ эди. Кюн къызды гъандан сора тубан чачылыб кетген эди.

II.

Экинчи кюн биягъы кёлге бардыкъ. Кёл теренди, анда чабакъла джюзюб айланадыла. Кёлню суу джарыкъды да, ала ариу кёрюнедиле.

Кёл мийик тауну тюбюндеди, чунгуруракъ джердеди. Биз, эрлай тешилиб, джууунуб башладыкъ.

Джууунуб бошагъандан сора, къармакъланы алыб, кёлню огъары джанына бардыкъ. Уллу ташны артына бугъунуб, чабакълагъа кёрюнемей, къармагъымы къртуна бир уллу чабакъны дженгил джюзюб келгенин кёрдюм. Джетиб, къртну джутуб къойду да, къармакъны тартыб тебреди. Къармакъ чыбыкъ, ёрге тартама дегенлей, белинден сыныб кетди.

Чыбыкъны уч джаны кёлню башында джюзюб баргъанын кёребиз. Аны чабакъ тартыб барады. Элте барыб, къамишлеге ташайтыб кетди.

Меннге ачыу болду. Къарнашчыгъымы къармагъын алыб, джангыдан салыб тебредим. Бу джол а ашыкъмай, чабакъны бек таб чыгъардым.

Ортабайланы Тохтар.

? Бу кёлге Тубанлы деб нек аталгъанды? Ол алай нек болады? Къайда, къаллай кёлле кёргенигизни юсюнден айтыгъыз.

Кёгюрчюн.

I.

Кёбдюле ариу къанатлыла — джырлаучула, къычырыучула, мурулдаучула, сызгъырыучула, хауада учханла, джерде джюрюгенле, сууда джюзгенле... Хар барыны бирер сейир тюрсюню, къылыгъы барды: кими хайырлы, кими хаталы, кими огъурлу, кими ариу, кими эрши. Алай а кёгюрчюнча суюмлюню, аныча илешни, тазаны табаргъа къыйынды. Тынчлыкъны, рахатлыкъ джашауну белгисине санайды халкъ аны.

Муратны джыйырма къанатлысы бар эди кёгюрчюн уяда.

Эки кёгюрчюнюн да кёлегини тубанде джашырыб, шахарны къыйырына чыгъа эди джашчыкъ тенглери къатыш. Юйге бара билмей къаллыкъдыла, неда барлыкъдыла деб ёчешиб, аякъларына къагъытчыкъла байлаб, учуруучан эдиле. Огъурлу къанатлыла, мийик кёкге чыгъыб, кюнню алтын таякъларында джуууна, тас болуб кетиучен эдиле.

Ингирде джашчыкъла ашыгъыб къайтсала юйге — кёгюрчюнле келиб тура. Ала кёб юйню арасында таный эдиле кеслериникин.

...Бир джолда Муратны анасы хычинла биширди. Иси болду, тылпыудан толду юй. Хауа къакъсын деб, эшиклени, терезелени ачдыла. Мурат да балконнга чыкъды.

Ол билмей тургъанлай, бир кёк кёгюрчюн балконну терезесинден учуб кирди, андан юйге къачды.

Мурат, терезелени, эшиклени этди да, аны тутар къайгъылы болду.

— Къой, джашчыкъ, кюрешме, насыбха келгенди ол, — деди анасы. — Къууанчны келечисиди, къайдан келди эсе да.

— Клеткагъа салайым, къалгъан кёгюрчюнле къатыш джашасын, — деди Мурат.

Анасы унамады, къой, деди, бираз юйюрсюнсюн, къушдан, къартджыгъадан къачыб келгеннге ушайды.

II.

Джангы къонакъчыкъ, орундукъ тюбюнде бугъуб, талай сагъатны къымсыз турду. Андан сора чыгъыб, юй тюбюнде ары-берилени чёблей, столгъа, орундукъгъа къона тебреди. Столда ётмек умурланы къабыб, суучукъ ичерге кюреше эди.

Он кюн чакълы кетгенинде, кёгюрчюн Муратха кесин тутдурду, башчыгъын, ариу боюнчугъун сылатды.

Ахыры юйдегини бир адамыча болду. Шхууур ашар заман болуб, аякъ-къашыкъ таууш чыкъгъанлай, Мёлек да сагъаяды. («Мёлек» деб Муратны анасы атагъан эди.) Столгъа аны суу чёмючюн, аш табагъын да саладыла. Бары да бирге ашайдыла—Мурат, анасы, эгешчиги, Мёлек...

Тойса, Мёлек Муратны имбашына къонаргъа бек сюеди, эрнин-бурнун тазалай, къанатларын джая-джыя турады.

? Халкъ нек сюеди кёгюрчюнню?
Кёгюрчюнню къаллай къылыгъы барды?
«Мёлекни» хапарын айтыгъыз.

Сёз люк: юйюрсюнсюб, уя, къатыш, къанатлы, къартджыгъа, чёмюч, имбаш, басхыч.

Джай каникуллада.

(Сабийлеге хапарчыкъ.)

Сагъат тогъуз болду. Сохтала школну арбазында джыйылдыла. Устазла не айтырыкъдыла, деб сакълайдыла. Сохталаны линейкагъа тиздиле.

Директор, айырма окъугъанлагъа махтау къагъытла, саугъагъа китабла бериб, айтды:

— Мындан ары да иги окъугъуз. Къалгъан сохтала сизден юлгю алсынла, сиз насыблы дунияны къууанчлы балаларысыз. Коммунизмни къурауда джаш болушчулаларысыз. Сизни тёлгюз коммунизмде джашарыкъ тёлгю, джигит болугъуз.

Сохтала юлерине кетиб барадыла. Джангыз Къасым, мыдах, кишиге да къарамай, акъырын атлай келеди.

Мурат, артына туракълаб, Къасымгъа:

— Алдынгмы табелинги? — деб сорду.

— Огъай, меннге буюрулгъан ишлени толтурмасам, берлик тюлдюле, — деб джууаб этди Къасым.

— Сен быйылдан бери да къарыусуз окъудунг. Нек болду алай? — деб сорду дагъыда Мурат.

Къасым, кёлю асыры аз болгъандан, сёлешалмай, кёлерин джумдуругъу бла ууб, юлери таба айланды. Мурат, аны ызындан джетиб:

— Мен къачха дери сеннге болушайым, сюе эсенг, джууунургъа да бирге бара турубуз, не? — деди.

Къасым, джукъ айталмай, разылыгъын башын силкиб кёргюздю...

— Мурат, сен бизге кел да, анама айт, — деди Къасым. Джашчыкъла, бир-бири къолларындан тутуб, Къасымлары таба кетдиле.

Боташланы Абидат.

? Мурат бла Къасымны ушакъларын табыб окъугъуз.
Муратны кылыгъында, халисинде не затны джаратасыз?

Нарт сёз: «Кишиге аманлыкъ билме, тенгинги
ызындан кюлме».

Сюрюучюле.

(Х а п а р.)

Джашла сюрюу кютгендиле. Аланы бири абадан бол-
гъанды. Сюрюу кютеме деб кетиб, ингирге дери эки гитче
сюрюучюге кютдюргенди. Ол экисине муну этгени кюч тий-
генди. Бир кюн, малла джайылыб, джашла терек салкъын-
да олтурдула. Мен джукълайым, тюзге иерсиз, деб бир
джанына айланыб хурулдады тамада сюрюучю. Узакъ
болмай, къара батмагъыбла суу бар эди. Джашчыкъла суу
ичерге бардыла да, алайда оноу этдиле. Тамада сюрюучю-
ню къоркъутайыкъ, ансы бу бизге асыры кёб артыкълыкъ
этди деб, сёзлери былай болду. Тешиниб, кымыжа болду-
ла экиси да. Къара батмакъ бла юслерин боядыла. Тюр-
сюнлери адам тюрсюннге ушамады. Барыб, джукълаб тур-
гъан сюрюучюню бири баш джанында, бири да аякъ джа-
нында чёкдюле. Сёлешдиле. Джукълагъан уянды. Асыры
къоркъгъандан эс ташлаб, орталарындан чыгъыб, юйге
айланыб къачды. Бу экиси уа аны сюрюуб джеталмадыла...

Джашчыкъла, дженгил огъуна кийимлерин къолла-
рына алыб, алайдан башха джерге кетиб, джууунуб, кийин-
диле. Бир заманда, тамада къойчуну атасы, джашны къо-
лундан тутуб, ёрге, была таба айланыб келе эди.

Джашчыкъла, джукъ билмегенча этиб, сюрюуню къа-
тында бычакъ оюн ойнаб башладыла.

— Бу сизни къатыгъыздан къалайда айырылгъан
эди? — деб сорду джашны атасы.

— Базыкъ ташланы къатында сюрюу джатхан эди, алайда бу джукълагъан эди. Сюрюу джайылыб тебреди да, биз, муну уятмай, кеси уянса деб, сюрюуню ызындан кетдик. Андан сора хапарыбыз джокъду, — деб джууаб бердиле.

— Не болгъанды мынга?—деб сордула джашчыкъла.

— Кёзюне бир пелах затла кёрюннгендиле, — деб атасы хапар айтхан заманда, была, кюллюклерин тыялмай, бек тентиредиле, къоркъаракъ да болдула.

Ингирде джашын афендиге алыб барды ол киши. Заманында келтиргенинг иги болду, деб дууа джазды афенди. Джашны атасы анга нохта баугъа улакъ берди.

Экинчи кере биягы тамада сюрючю, кеси джукъ этерге унамай, быланы кьоркьутуб, джумуш этдирирге мурат этгенинде, джашчыкъланы бири:

— Тынч тур, ансы биягы шайтанланы чакъырыб кьояргъа да болурбуз, — деб кьоркьутду аны.

? Гитче джашчыкъла тюзмю этдиле?
Абадан джашны кылыгын джаратамысыз?
Хапарны аууздан кесигиз айтыгъыз.

Чалкы чала.

Ойна, джюрек, сен таукел.
Къайна, кючюм, саным да.
Керил, чалкы, зынг деб кел,
Дюрю эте джанымда.

Башха баргъан джюлгюшча,
Биченликни ариу чал,
Чарсда озгъан дюлдюрча,
«Ауузунг» бла махтау ал.

Джаныу эте, таблай,
Бел къатдырыб чалырма.
Бешкъарышым, хорламгъа
Сени ызынгдан барырма!

Джуккаланы Х.

? Автор «ауузунг» бла махтау ал» деб неге айтады?
Чалкы чалыу ишден хапар айт.

С ёз люк: чарс, дюлдюр, бешкъарыш, дюрю, джаныу, таблау.

Галстук болушду.

Бююн байракъны 3-чю отрядны пионерлери кѣлтюрөдиле: ала болгъандыла алчы. Горн, дауурбаз тауушла бла, пионерле салют бериб тургъанлай, лагерни байрагъы, мийикге чыгъыб, таза хауада чайкъалды.

Хар кимни этер иши белгиленди. Ючюнчю отряд Алимни дорбунуна къараргъа барлыкъды. Терк огъуна, азыкъ, дарман, байлау дегенча затла алыб, машинагъа къаланыб, лагерден чыкъдыкъ.

Джыр, накъырда тохтамагъанлай, биз, Джагъанасны ёрге кириб, бир ферманы къатында машинадан тюшюб, чегетге таяндыкъ. Джашил таланы ичин пионерле сынджырча тизилиб барадыла. Тизгинни аллында — пионервожатый.

Дорбунну ичи къарангы, джюрюгеннге уа таб къоркъуулу эди. Ол себебден, кишиге хата болмасын деб, кълума фонарь алыб, сабийлени бирем-бирем киргизиб чыгъаргъан эдим. Аны ичиндеги терен хуюланы юсюнден хпарланы эсибизге тюшюре, дорбунда кёмюкю суу секиртмени къатына барыб, солургъа, азыкъ ашаргъа джарашдыкъ. Хар кимни конфетлерин бердим да, бир юлюш артыкъ къалды. Сескекли болуб къарасам — Хасан джокъ! Къайгъылы болдукъ. Эки къауум болуб излерге джайылдыкъ.

Тюрлю-тюрлю сагъышла эте, чегетни ичинде бир ачыкъ джерге чыкъдыкъ. Сабийлени бири:

— Сыртлыкъда ким эсе да сюелиб турады, барайыкъ да сорайыкъ, кёрген эсе уа, — деди.

Иги къарасам, ол адамны башында мийикде бир кызыл затны джел тарай тура. Джюрегим басылды: Хасан болур деб келди кёлюме.

Ол бир джары джанлаб кетмесин деб, эрлай суудан

ётюб, сыртлыкъгъа чыкъгъаныкъда, Хасан, узун чёрт-
леужок чыбыкъгъа галстугун тагъыб, сюелиб тура эди. Биз-
ни кёргенлей, аллыбызгъа мыллык атды.

— Галстукну кенгден иги кёрюрсюз деб, этген эдим
былай, излеригигизни уа билген эдим... Сизни къайда из-
лерге билмей, эртденбла ётген джерибизге чыгъыб, эшта
былайтын озарыкъ болурла деб, галстукну ёрге тутуб, ор-
нумдан кетмей тура эдим, — деб ол, уятлы болуб, баш
энишге къарады.

Ингирде уа лагерде хапар уллу эди...

Экинчи кюн «Бизни экскурсиябыз» деген листок
чыкъгъанында, хар ким аны басыныб окъудула. «Галстук
Хасанны табаргъа болушду» деб Азамат, сурат да салыб,
Хасанны аджашханыны юсюнден джазгъан эди. Назмула
да бар эдиле.

— Хасан, бек къоркъгъанмы эдинг?..

— Энди махтанныкъ болмазса... — деб чам этдиле са-
бийле. Алай а ол, кишиге джууаб этмей, къатыма келиб:

— Кечигиз, энди чырт кишини къыйнамам, — деди.

— Ашхы, ашхы... Бар, тобну алыб чыкъ: спортпло-
щадкада тоб ойнарыкъбыз — дедим.

Хасан чабыб кетди. Мен аны оюмлу да, джигит да
боллугъуна ышанама, эшта, эски къылыкъларын къоя-
рыкъ болур.

Лайпанланы Рашид.

? Хасанны къылыгъы къалайды?

Дорбуннга къалай кирдиле?

«Галстук болушду» деб нек аталгъанды хапаргъа?

Сиз къайда, къаллай дорбунла кёргенсиз?

Сёзлюк: горн, эртденнги линейка, дауурбаз, салют.

Чегетде киштик.

Къарангыды. Атла, наллары бла ташланы чакъдыра, бир абына, бир тая, ёзенни ёрге барадыла. Къарт атасыны джамчысына чырмалыб тургъан Керамчыкъ татлы къалкъыугъа кетеди. Алай а арбаны чайкъалгъаны бла суу таууш джашчыкъны уятдыла.

— Эй, эй аманла! Но-о-о! — деб Токъай сыбыртхыны булгъайды. Пырх-чырх эте, аякълары тая, атла кёчюуден чегет ичине бурулгъан джолгъа чыгъадыла.

— Уяндынгмы, джашым? Кёб къалмагъанды Дорбунлагъа энди, бир кесекден джетерикбиз, — деб къарт, узаыб, джашчыкъны тегерегин кысыдырды. Керамчыкъ, къарылгъач бала уядан боюнчугун созгъанча, бир къолу бла джамчыны башындан атыб, тегерегине къарайды. Тар ёзенни башында джарыкъ джулдузла джанадыла. Бир-бирде джулдузла, кёкде сыз тарта, джер таба сёдегей джюзедиле.

Керамчыкъ бла Къайтукъланы Хасанчыкъ джай заманларын къошда бирге ашыргъандыла. Экиси топракъдан къаллай алапат атчыкъла, базыкъбоюн, кысыха мюйюзлю ёгюзчюкле этген эдиле. Аланы джыйыб, дорбунда асыраб кетгендиле...

Арба чегетни къалынына киргенинде, джашчыкъ сескекли болду. Не зат эсе да тунакы таууш этгенинде чегетде, Керамчыкъ акъырын атасына кысылды.

— Къоркъгъанмы этдинг? Гылын къуш кычырады, къоркъма, — деб, Токъай джылы къолу бла джашчыкъны кесине кысыды. Къарт атасыны рахат олтургъанын кёрюб, Керамчыкъ да кёлюн басды.

Кёб турмай къалын тютюн ийис келди. Арба тауушну эштиб чабды болур, ит юрген таууш чыкъды. Бир итни юргени, кёб тауушла болуб, ёзенлеге саркъды. Керам, Бой-

накъны таныб, кёлю джарыб, джамчы тюбюнден чыгъыб, атасыны къатына олтурду.

Чегетден чыкъгъанларында, сол джанына айланыб, уллу дорбунланы аллында джилтинле къатыш тютюню бурулуб-бурулуб мийикге чыгъа, уллу шынкъартджана эди.

Арба, чириклени ичин джырыб, ары бурулду. Аланы алларына, къуйругъун булгъай, Бойнакъ чабды. Аны ызындан Хасанчыкъ да чыкъды. Тенгин ийнакълады, къалай келгенлеринден хапар айтды.

Къайтукъ, сютню къайнатыб, сюзюб, башха сауутха къуяды. Отха къараб олтургъан Керамны кёзлеринде джарыкъ джилтинчикле ойнайдыла. Ала ушакъ эте тургъанлай, дорбунну башындан киштик макъыргъан таууш чыкъды. Хар ким сагъайдыла, Керам а, секириб ёрге туруб, тегерекге къарады.

— Къайдан чыкъды бу киштик? — деб сабийле уллу сейирсиндиле.

— Тохта-тохта, джаз таулагъа кетгеникде, бизден къалгъан киштик болурму? — деб Къайтукъ дорбунну башы таба къарады.

Эрлай джашчыкъла, фонарны алыб, къарангыгъа ташайдыла. Алай а бир кесекден Керам:

— Аття, сютчюк берсенг а. Терекге мингенди да, чакъыргъанлыкъгъа, тюшмейди, — деб къайтды.

Джашчыкъла, табакъчыкъны терек тюбюне салыб, арлакъгъа кетдиле. Киштик тюшдю. Сютню ичди. Керам бла Хасан «кишиу» деб, къайтыб терек къатына келгендеринде, ол аладан къачмады.

Адамны тюкюлю шохчугъу, адамла бла джашагъан джерин къоюб кетмей, джай узуну кечиниб, энтда алагъа нёгер болду.

Кече джашчыкъ киштикни къойнуна къысханлай джатды. Атасы, хар нени джарашдырыб, фонарьбла джарытыб, джашчыкъны юсюн иги джабды. Киштик Керамчыкъны къойнунда чулгъаныб хурулдай эди. Джашчыкъ а, ышарыб, бир къолчугъун киштикни юсюне салыб, татлы джукълай эди.

Лайпанланы Рашид.

? Мурмургъа къалай тюбедиле джашчыкъла?

Керам бла Хасан киштикни кеслерине къалай илешдирдиле?

Киштик джаздан къачха дери къалай тургъанды?

**Сабийлеге кьонакьгъа
келгендиле джомакъла.**

Рахатлыкъны белгиси.

Омакъкъуйрукъ, акъкъанат
Чыпчыкъ кекде айланад,
Чемелтаякъ бурулады,
Ары-бери джол салады.

«Рахатлыкъны белгиси», —
Дейди анга халкъ кеси:
Сабийлени джубанчыды,
Уллуланы кьууанчыды.

Юй башында шорбатда
Къонуб тургъан сагъатда,
Мамыр джырла джырлайды. —
Аны аты къалайды?

Кёкде джюзюучю.

Ол, ёргеден ёрге чыгъа,
Къанатларын сабыр къагъа,
Тау хауада терк джюзеди,
Садакъ кибики сюзюледи.

Бойнун созуб, джити къарай,
Бир зат кёрсе, кёкден марай,
Къанатларын джумуб бирге,
Ташча келиб тюшер джерге.

Башы таракълы.

Узун аякълы,
Башы таракълы,
Сары къулакълы,
Ачы тамакълы,
Къычырады тангнга
Уян деб санга.

Омакъ къонакъ.

Чапракъсыз, ийнели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин кенг кериб,
Джай да, къыш да кёгериб,
Битиученди мийикде,
Къаялада эм тикде.

Джыл башында кѣууанчха,
Сохталагѣа джубанчха
Школгѣа болуб ол кѣонакѣ,
Джасанады бек омакѣ.

Азаутиш.

Узун тишли, азау тишли,
Бир алаша базыкѣ тѣшлю,
Таша джерде бугѣунады,
Мырдылада джууунады.
Тереклени шындыгында,
Кѣулакѣланы ышыгында
Кюндюз джукѣлаб туруучанды,
Кече уугѣа чыгѣуучанды.

Сора келиб тау сыртланы,
Табыб кѣыйыр баччаланы.
Ма алайды азау тишли,
Ол алаша базыкѣ тѣшлю:
Азауна базыучанды,
Джетген джерин кѣазыучанды.

Джаубаланы Хусей.

Текѣчик.

(Таурух.)

Текечик, таначыкѣ, кѣочхарчыкѣ шохайла болгѣан-
дыла. Джаздан кѣачха дери тауда, ариу чатлада кѣач
сууукѣлагѣа дери отлаб, семириб келген адетлери бол-
гѣанды. Бир джыл джаз ючюсю да таугѣа чыкѣгѣандыла.
Кѣач болгѣанды, сууукѣла тѣшгендиле.

Таначыкъ бир кюн, къар чатладан ургъан сууукъ аязгъа чыдамай, нёгерчиклерине:

— Келигиз, сууукъ болабыз, ёзеннге тюшейик, — дегенди. Джалыныб, джалбарыб кюрешгенди, нёгерлери бир да, эки да кетерге унамагъандыла. Таначыкъ, таукеллик этиб, кеси джангыз шохайларындан айырылыб, ёзеннге тюшюб тебregenди. Кёмюклениб келген акъ суучукъну кёпрюнден ётуб баргъанлай, кёпюр тюбюнден:

— Джолунг болсун, таначыкъ! — деб чартлаб аллына бир кёк бёрю чыкъгъанды. Бёрюню кёргенлей:

— Ма, болур болду, — деб тёппе тюклери ёрге туруб, санлары къалтырагъанды, тили артына кетгенди. Алай болса да, эс джыйыб:

— Сау бол, бёрю, — деб саламын алгъанды.

— Эриннгенми этесе мени саламымы алыргъа, алай бюкюреусюз этиб, кеч джууаб нек бересе? — деб бёрю тюртуб-тюртуб сёлешгенди.

Таначыкъ джууабсыз болуб, джюреги къаты уруб, сарыджилик санчыкъларына тер ургъанды. Эм артында таукел болуб:

— Сенден асыры къоркъгъандан этдим алай ансы, сени учуз кёрюб этмегенме, — дегенди.

Бёрю, ауузун бир къарыш ачыб, силегейлери агъа, эки кёзю да миялала кибиб джана, таначыкъгъа джууукъ келгенди. Асыры къоркъгъандан таначыкъны кёзлери алас-булас этиб, бутлары къыйылгъандыла. Сора бёрю:

— Ары айлан да бери айланчы, — дегенди. Таначыкъны бёрю айтхандан чыгъаргъа не мадары болсун!

Ары айланганлай, бёрю джетиб азаулары бла таначыкъны быгъынындан тартханды, ичегилерин къотаргъанды да кёйгъанды. Бёрю таначыкъны этин эрлай джуханды.

Бир заманда къочхарчыкъ, сууукъдан къалтыраб:

— Кел, текечик, сууукъ болабыз, къар джаууб, ёзеннге тюшмей, тау башлада бузлаб къалабыз, — дегенди.

— Мен сууукъ болмайма, ёзеннге энерге алкъын эртдеди, — дегенди текечик.

— Шохум, тебре, бир-бирибизден айырылмайыкъ, къыйыныбыз, зауугъубуз да бир болур, нёгер ашхыды, — деб къочхарчыкъ тилеб кюрешгенди.

— Мен бусагъатда бараллыкъ тюлме, не скойсенг да эт, — деб кетерге аз да унамагъанды текечик.

Сора къочхарчыкъ, айырылыб, кеси джолгъа чыкъгъанды. Келе-келе, таначыкъ ётюр тебреген кёпюрчюкге джетгенди. Кёпюрчюкню арасына тюгел джетгинчи, биягъы бёрю чартлаб аллына чыкъгъанды.

— Джолунг болсун, къочхарчыкъ, къайры бараса, къайдан келесе? — дегенди.

Асыры къоркъгъандан къочхарчыкъны санчыкълары джызылдаб, джюреги къалтыраб, бёрюню саламын алалмай, сёзю тамагъына тыгъылыб, джууаб эталмагъанды. Бёрю, тилин созуб, къуйругъун булгъай, къочхарчыкъны къатына джууукъ келиб:

— Ары айлан да, бери айланчы, джигит эсенг, — дегенди.

Къочхарчыкъны бѣрю быгъынларын кесгенди да къойгъанды. Таначыкъны ашагъаныча, аны да бал татытыб къабханды.

Къыш джууукълашханды. Келе-келиб, текечик кѣпюрчюкге джетгенди. Былай кириб тебрегенлей огъуна, кѣпюр тѹбюнден биягъы бѣрю аллына чартлаб чыгъыб:

— Джолунг болсун, текечик. Къайдан келесе, къайры игиликге бараса? — дегенди.

— Сау бол, келеме былай, таудан, — дегенди. «Ай анасыны, эки эшигим джабылыргъамы башлады, не мадар», — деб текечик къоркъса да, кълалгъанлача эс ташламагъанды. Бѣрю, ауузун бир къарыш ачыб, иги джууукъ кысылгъанында, текечик, къоркъмай-юркмей, кѣзчюклерин анга джандырыб, джигейчигин кымылдатханды.

— Ол артынгадгъы нек кымылдайды? — деб соргъанды бѣрю.

— Ичимде эгерлерим бѣрюню ашамай кетме дегендиле да, джигей, «Огъай» деб, унамай кымылдайды, — дегенди. Эгерни хапарын эштгенлей, бѣрюге къара къайгъы киргенди.

— Бу башында джитилеринг а не затладыла? — деб мѹйюзлерин кѣргюзгенди.

— Ала уа сени кибикни ичин джайыучу кылычладыла, — деб джууаб этгенди.

Бѣрю, кертда деб, текени да унутуб, башын алыб къачханды. Текечик ызындан сюргенди. Бѣрю да къач, ол да сюр, барыб бир къаягъа киргендиле. Текечик келиб къараса, ичинде тогъуз бѣрю, тишлерин чакъдыра.

Текечик джигейчигин ары-бери силкиб:

— Тогъуз бѣрю текеге бир тонлукъ, таш джанындагъы — джагълалыкъ, беригиз джагълалыкъны. Турмагъыз,

беригиз, хайда, сизни сакълар къарыуум джокъду. Мен айтханни бермесегиз, сизни ичигизде къурманлыкъны кесим сайларгъа да болурма, нек тынгылайсыз? — деб кыджыраб, бёрюлени отджагъаларына олтургъанды.

«Бу пелах зат болур, хата салады, къайдан чыкъды», — деб башлары къайгъылы болгъандыла бёрюле.

Тюрлю-тюрлю сылтаула бла отджагъадан бёрюле бир-бир, экеу-экеу джанлагъандыла.

Семиз текечик, бёрюледен къутулгъанына къууана, юйюне кетгенди.

? Таурухдан не магъана айыргъансыз?
Тенгликни, шохлукъну бузгъан игимиди? Огъесе аманмыды?
Батырлыкъны болушлугъу не болду?

Сёзлюк: эгер, пелах, джигей, кылыч.

Ат, Бёрю, Тюлкю.

(Таурух.)

Ат, Бёрю, Тюлкю, ант-кърал этиб, бир-бири бла къарнаш болгъандыла да айланадыла: Бёрю бла Тюлкю эт ашайдыла. Ат а кырдык отлайды. Айлана туруб, Бёрю бла Тюлкю тамам ач болгъандыла, Ат а кырдыкны табады да ашайды.

Тюлкю бла Бёрю оноулашхандыла:

«Энди мадар къалмады, Атны ашайыкъ, ансы ачдан ёлебиз», — дегендиле.

Атны ёчешген хыйсаб бла ашарга оноу этгендиле.

Сагъыш эте келиб, эм кичи къайсы эсе, аны ашаргъа дедиле. Барыб Атха айтдыла: «Энди ачдан ёлебиз, барыбыз да ёлмейик да, эм кичибиз ёлсюн».

— Да нек ёлебиз ачдан, мен кырдык отлаб турама, сиз да отлагъыз кырдык.

— Отласакъ, бизни къарныбыз аурурукъду, — дедиле Тюлкю бла Бёрю. Ат билди аланы дыгаласларын.

— Да, болсун, алай эсе, гитчени ашаргъа оноуугъуз бар эсе, айтыгъыз сиз джылларыгъызны, — деди Ат.

— Айт, Бёрю, джылынгы. — Бёрю айтды:

— Дуня къуралгъан кюн джаратылгъан эдим мен. Тюлкую уа джылаб тебреди.

— Нек джылайса? — деб сордула Ат бла Бёрю.

— Мени тамада джашым дуня къуралгъан кюн ёлген эди да, аны эсиме тюшюрюб джылайма, — деди Тюлкую.

— Сеннге уа ненча джыл болгъанды? — деб сордула Атха.

— Анам мени табхан сагъатда арт аягъымы табанына джазыб къойгъан эди, окъуяллыкъ эсегиз, — деди Ат.

— Мен окъуй билеме, баш окъууум барды мени, — деди Бёрю. Сора келиб, Атны табанына къараргъа ууланды. Керилиб берди да Ат Бёрюню бурнуна, къатдырды да къойду.

Тюлкую къачыб тебреди.

— Эй! Меннге окъуу бермеген атама къурман болайым, — деб бара эди, дейдиле.

? Таурухну окъуб, къысхача айтыгъыз. Таурухда тюлкю, ат, бёрю бла муну аллындагъы таурухда таначыкъны, къочхарчыкъны, текечикни тенглешдириб кёрюгюз. Бу таурухда нёгерле бир-бирине къаллай иннет тутадыла?

Тюлкю бла Турна.

Тюлкю бла Турна шохай болгъандыла. Бир джолда Тюлкю Турнаны къонакъгъа чакъыргъанды. Турна Тюлкюге къонакъгъа келгенди. Тюлкю баста этгенди, аны сай табакъгъа джайыб, Турнаны аллына салгъанды. Турна бурнун табакъгъа къакъгъанды — аузуна джукъ бармагъанды. Тюлкю уа эрлай бастаны джалагъанды да бошагъанды. Экинчи кюнюнде Турна Тюлкюню чакъыргъанды къонакъгъа. Тюлкю келгенди. Турна джырна этгенди, тар бойну болгъан къошуннга къуйгъанды. Тюлкю къошунну тегерегине айланады, башы къошуннга кирмейди, Турна

уа узун бойнун узатханды да кѡшунну ичинде болгъан-ны чѣблегенди.

Андан сора Тюлкю бла Турнаны шохлугъу бошалгъанды.

? Тюлкю бла Турна бир-бирин къалай сыйлагъандыла?
Аланы шохлукълары нек бошалгъанды? Былайда ким терсди?
Шохла къалай болургъа керекдиле? Кѣлюгюзге келгенни айтыгъыз.

Осият.

(Тау рух.)

Эртде-эртде бир адамны джангыз джашы болгъанды. Елурге башлагъанында, атасы джашына айтханды:

— Джашым, мени джер тюбюнде кѣмюб къойгъан кѣб байлыгъым барды, аны къазыб алсанг, къарнынг ач болмаз.

Атасы бир кесек замандан сора ёлгенди. Джашы юйню тѣгерегин тохтамай къазыб кюрешгенди, алай а джукъ

табмагъанды. Арыб-талыб, кёб къазыб, болмагъанында, бир къартха барыб, хапар айтханды.

— Сен атангы осиятын ангыламагъанса. Атанг сеннге джер къоюб кетгенди. Джерни-сюрюб, урлукъ салсанг, заманында чыкыгъанын чачмай, төкмей джыйыб алсанг, ач болмазса дегенди, — деб атаны осиятын ангылатханды къарт. Сора джаш, джелкесин къашыб, энди ангылаб, ата-сыны осиятын этерге кюрешгенди.

? Атасы джашына къаллай осият этген эди?
Джаш аны къалай ангылагъан эди?
Къарт джашха не айтды?
Джерни байлыгыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Каска бла Къумурсха.

(Басня.)

Къыш азыкыгъа джукъ джыймады, урунуб, Каска.
Каска, джазыкъ, джай узуну джырлай туруб.
Хансдан хансха ол секириб, ойнай эди,
Джашил кырдыкдан тоюб джырлай эди.

Джыргъа кызыб, аманлыкыгъа бел байлаб,
Эс джыймады заманында, артха ойлаб,
Хапарсызлай, квалтыратыб сууукъ джетди,
Кърау уруб, кышлыкыладан кырдык кетди.

Джазыкъ Каска, ач болуб, сууукъдан катыб,
Ол баргъанды хоншу Къумурсхасына тартыб:

— Джай узуну джырлагъандан бошамадым,
Мен кышыма ашар азыкъ джыялмадым.
Кёзююнде азыгъын джыйгъан хоншусу,
Къарт Къумурсха, былайд, деди, болушлусу

— Тели Каска! Джай узуну сен джырладынг эсе,
Къыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе.
Джай ишлеген къыш токъ болур, ма менича,
Ишлемеген ачдан ёлюр, ма сенича.

И. А. Крылов.

? Джайны Каска къалай ашырды?
Къумурсха не джууаб этди Каскагъа?
Къумурсха къышдан нек коркъмайды?
Къышха хазырланмакълыкъны магъанасы неди?
Басняны рольла бла окъугъуз.

Аслан бла тюкючюк.

(Таурух.)

Аслан къарт болгъанды, джаныуарланы туталмагъанды. Ол, хыйлалыкъ бла джашаргъа мурат этиб, дорбуннга кириб, кесин ауругъанча этиб, джатханды.

Джаныуарла аны кёрюрге келиб башлагъандыла. Алай а ызына бири да къайтмагъанды. Аслан, кёре келген джаныуарланы тутуб, ашаб баргъанды.

Тюлкючук келиб, дорбунну эшигине сюелиб, асланнга :

— Къалайды джашауунг? — деб соргъанды. Аслан анга, аманды, бери мен болгъан джерге нек кирмейсе, дегенди.

Тюлкючук джууаб этгенди :

— Аякъ ызларында кёрюб турама бери кёб джаныуар киргенин, алай а андан бери, ызына, чыкъмайдыла.

? Къарт аслан джаныуар тутаргъа хыйлалыкъ къалай этгенди? Аслан бла тюлкючукден къайсыны хыйласы озгъанды? Тюлкю, аслан кёргенигиз болгъанмыды?

Къзылкёз.

Казимир, къарт анасына бара, бир уллу терекни туюбюнде джылай тургъан къызчыкъны кёрдю.

— Не болгъанды? — деб аны къатына барды. Къызчыкъ андан да бек джылады.

Сора бир кесекден:

— М... м... мени... мени къарнашчыгъымы... мени къарнашчыгъымы...—деб къычырыб джылады.

— Не болгъанды къарнашчыгъынга? Неге джылайса? — деб Казимир эркишича сорду.

— Къ... къ... къарнашчыгъымы Къзылкёз алыб кетгенди. Биз экибиз да ма алайда ойнай тургъанлай, — деб ариу талачыкъны кёргюздю.

— Джылама. Джылама. Мен сени къарнашчыгъынгы табыб келейим. Сен юйюгюзге бар.

Казимир, къарт анасына баргъанны къоуб, ызына къайтды. Эрлай ракетасына миниб, джолгъа атланды. Кесек заманга чегетледе айланды, сууланы тинтди. Къзылкёзню бир джерде да кёрмедиди.

Казимир, мен аны табмай къоймам деб, чыкъгъанды джолгъа. Джерде кёб заманны изледи, табмады. Ракетаны аллын кёкге айландырды. Иги кесекни барды учуб. Джулдузлагъа джетди. Тебреди Казимир джулдузланы аулаб. Бир заманда артыкъ джарыкъ джаннган бир джулдузну эследи. Анга джууугъуракъ барды. Барса аллайгъа барсын, къарасанг — башы кёрюнмеген бир мийик алтын къала. Тёгерегинде тюрлю-тюрлю ариу чакъгъан гокка хансла.

— Сейир джерге къара! Былайыны неси кимди эке?! — деб Казимир иги джууукъ келди. Керти тамашаны уа энди кёрдю. Олкъаланы, учу-къыйыры болмагъанча, бир арбазы. Анда уа сабийле. Бирери бирер зат бла кю-

решеди. Оюнчакълары асыры кѣбден Казимирни кѣзю барына да джеталмайды.

Аллай бир затны ойнаргъа табхан насыблы сабийле деб, Казимир джашчыкълагъа, къызчыкълагъа къарайды. Алай а аланы бетлери мыдах кѣрюнеди. Аз кюледиле. Тауушлары тунакы чыгъады.

— Сейирди... Бизнича сѣлешедиле. Бизнича адамладыла, — деб Казимир ушакъ этиб башлады.

— Сен бизни элтиргеми келгенсе? — деген тауушла тѣрт джанындан эштиледиле. Казимир джукъ айырмайды.

— Тохтагъыз, биригиз хапар айтыгъыз! — деди Казимир. Ауазыны ѣхтемлигине кеси да сейирсинди.

Сабийле шум болдула. Сора бир бойлуракъ, алгъаракъ чыгъыб:

— Бизни бир Къызылкѣз урлаб джыйгъанды. Биз юйге кетерге сюебиз, — деди.

— Джерденми келтиргенди?

— Хо.

— Майна ол джашчыкъны бююн келтиргенди,—деб джерге олтуруб джылай тургъан джашчыкъны кёргюздю. Казимир анга къарагъанлай, ол терек тубюнде джылагъан къызчыкъны кёзюне кёргюздю. Бир ишексиз, бу аны къарнашчыгъыды, деб кесине чакъырды.

— Атынг неди?

— Аслан.

— Эгешчигинг бла ойнай тургъанлай алыбмы кетгенди?

— Хо. Сиз аны къайдан билдигиз?..

— Минигиз ракетагъа, кетейик! — Казимир сабийле ни миндириб башлады. Джашчыкъла бла къызчыкъла ашыгъадыла. — Къоркъмагъыз, барыгъызны да миндирликме, — деб кёлтюрюб, ракетагъа миндириб барады. Бир джашчыкъ ол оюнчакъла болгъан джанына айланды.

— Анзор, къайры тебregenсе? — деди къызчыкъ.

— Ма ол уллу джылтырауукъ танканы юйге ала барлыкъма, — деб чабыб кетди. Ол кёзюуде, кёк кюкюрегенча, бир тюрлю таууш чыкъды.

— Къызылкёз чыкъды, — деб сабийле, бал чибинлеча, джызылдадыла.

— Минигиз, минигиз, — деб Казимир дженгил-дженгил миндириб бошаб барады.

— Анзор, дженгил чаб бери, — деб уллу танканы суйреб кюрешген къызгъанч джашчыкъны чакъырды.

— Бусагъат, бусагъат! — Ол кёзюуде, керти да уллу, къып-къызыл алмалача терен кёзлери бла бир зат кёрюндю. Казимир аны тюрлю сыфатына сейирсинди. Къашлары, бурну джокъ. Башы бла бир уллу къанатлары. Аякълары да, айюню аякъларыча, бир тюрлюле. Анзор, аны кёргенлей, къачаргъа умут этди. Алай а Къызылкёз атлагъаны бла джашчыкъны джетиб сермеб къойнуна алды.

Казимир, ракетасына олтуруб, Къызылкёз джетгинчи, ёрге кёлтюрюлдю.

— Анзор къалды! Анзор, Анзор! — деген къычырыкъла чыкъдыла. Анзор да оюнчакъланы унутуб джылайды. Казимир джашчыкъны къалыб кетгенине къыйналды. Алай а этер мадар табмады. Талай замандан ракета джерге джетди. Казимир, ракетаны эшигин ачыб:

— Сабийле, джерибизге келдик! — деди.

Къууанчлы сабийле юрюлюб эшикке чыкъдыла.

— Джер, Джер! — деб къычыра, бир-бирин къучакълалдыла.

Шаманланы Медиха.

? Казимир кимге тюбеди?

Ол къызчыкъгъа не бла болушду?

Къызылкёзден сабийлени къалай къутхарды?

Анзор нек къалды? Терслик кимдеди?

НАРТ СЁЗЛЕ.

«Джигит болмагъан джерде хорлам болмаз».

«Къыйынлыкъда нёгерин атхан—нёгер болмаз».

«Адамлыкъны багъа кёр, адамлыгъынгы

сыйыртмай ёл!»

«Басар джеринги таныб атла, иги муратынгы эки

къатла».

«Этинг бла къалгъандан эсе, бетинг бла къал».

«Онгузлукъну джакъла, тенгликни сакъла».

«Аз да аша, аз да джаша, амма башынга эркин бол!»

Классдан тышында окъургъа материал.

Шонай бла Данай.

(Хапарны бир кесеги.)

Уллу Ата джурт къазауат башланган заманда Шонай бла Данай биринчи классха барыргъа хазырлана эдиле. Экисини юйлери джолну эки джанында, бир-бири туурасындан аз тайышыб салынган эдиле. Акъ букъу басхан ташлы джолну юсю бла беш кере чынгаса, Данай тоб деб тюшючен эди Шонайланы арбазгъа. Шонай да, аны сакълаб тургъанча, шыф деб чыгъа эди аллына.

— Мен эртденли къылымы, къармагъымы джарашдырдым, бачхада къуртла къаздым, суу джагъасында шышачыкъ бла бир джюзаякъ да джыйдым, сен къайда къалдың? — дей эди Шонай.

— Мен садакъ ишлеб кюрешгенме. Атыб кёрдюм да, кёкню къаралдысына ташайыб кетди, — дер эди Данай, неда башха тирилиги бла махтаныр эди.

Андан сора арбаздан чыгыб кетселе, джашчыкъла тюшге дери суу ызында къалыучан эдиле. Кертиди, эшек бла отуннга барыргъа бирине буйрукъ болса, экинчиси да анга къошула эди.

Чегет джолла, агъач сызгъала, биченликледе борсукъ тешикле — къайсы бирин тинтмей эдиле бу эки тенгчик!

Была билген ташала бла тыгъырыкъланы кёбле танымай эдиле. Чабакъны аслам джерине, кёгетни къалынына уста болуб, экиси джашыртын барыучан эдиле. Шиякыланы къазаргъа, кече къарангыда ары-берини сымарларгъа да къоркъмай эдиле тенгле. Джангыз бир базмагъанлары — кече къабырлагъа барыу. Аны да бир сынаргъа разы эдиле. Тийре сабийле бла кечегиде къазуат оюн ойнагъан сагъатда бу экиси кирген чынгыллагъа къоркъа эдиле барыргъа къалгъанла. Кимни табса да, быланы табаргъа келмей эди кишини къолундан.

Бир джолда уа «Къалмукъланы биченликде алмасты джашайды» деген хапар чыкъды. «Кече ай джарыкъда, уф -уф, деб ийилиб, неле эсе да эте айланнганын ма бу кёзлерим бла къалай кёрдюм эсе, ауруу-талау алай кёрмей къалсынла мен къоркъгъанла», деб Тауджанны хапар айтханын Шонай бла Данай эштген эдиле. Ичлеринден бираз къоркъсала да, «кече биченликде агъара туруучу алмастыны» кёзлери бла кёрюрге ант этдиле джашчыкъла. Уллула да базмай эдиле алай этерге.

Оноулашдыла: кечени арасы сюремде Данай, юйден акъыртын чыгыб, Шонайны терезесин къагъады, ызы бла чалдышха бугъады.

Шонай а джукъламай турлукъду, чыгъаргъа хазырланыб.

Айтханларыча этдиле. Шонай терк огъуна чыгъыб къалды, итлери да сагъаймады. Экиси, эки таякъ алыб, рогаткаларын боюнларына тагъыб, Къалмукълары таба тебретиле. Джалан аякъдыла, джолда шыкъыртсыз барыр ючюн, итлени къозгъамай.

Къалмукъланы биченликге джетерге джашчыкъла энишге ийилдиле, керти тахсачылача, хансха джатыб сюркелдиле. Биченлик ариу кёрюнеди, къол аяздача. Ичинде эки уллу таш къаралгъандан сора джукъ эслемейдиле. Шоркъа суучукъ шууулдайды...

Ай чыкъмаса да, джулдузла джарыта эдиле ёзенни. Джашчыкъланы кёзлери юренген эди къарангыгъа..

- Эй, тохта! — деди Шонай шыбырдаб.
- Не зат эсе да бизни таба келе турады...
- О-хо, мен да кёрдюм, — деди нёгери.
- Кел къачайыкъ.
- Сюрюб джетерикди... Андан эсе бугъайыкъ...

Бираз артха туракълаб, джашчыкъла хуна ташланы къатларына кысылдыла. Келген а, джерни дюнгордете, къатлары бла озуб кетди. Аякъ тауушу узайгъанлай, сынчыла аны ызындан къарадыла. Къаралды суучукъну къатында тохтады, юсюнден тонун атды да, чыммакъ болду, суугъа ийилди.

— Э, Данай, адамды да!.. — деди Шонай.

— Къайдан билесе, алмасты эсе уа? Алмасты адамгъа ушайды дейдиле, — Данай къоркъгъанын джашырмады.

— Алмастыны узун чачы болады, муну уа джокъду!

— Бар эсе уа, къайдан билесе?

— Майна, кёрюнеди да! Кел, арлакъ барайыкъ... — Джашчыкъла джууукъ бардыла, сюркелиб, шыкъыртсыз.

Тобаста: агъаргъан алмасты да тюл, зат да тюл — Къалмукъну тамада джашы Добай!

— Ма бу болур дунияны кьоркьютхан, — деди Шонай.

— Кел алындырайыкъ! Сен хырылда, мен мурулдайым... Сора, ташны тьнгеретирбиз. Сюрсе — кьачыб кьутулурбуз.

Келишдиле. Кьуджур тауушланы эштгенлей, Добай илгениб кьарады тьрт джанына, сора, чыпал-чупул этиб, юй таба атылды. Джашчыкъла алайда тонун табдыла, кьязыкьгьа илиндириб, кеслери да джол таба кьачдыла.

Кьалмукьланы юйде дауурла чыкъдыла, сагьайдыла итле. Кимле эсе да, чыракь джандырыб, арбазгьа кьарадыла, биченлик таба киши да бармады.

Экинчи кюнюнде биченликге айю келгенди деген хапар джайылды, алмастыны эслеген а болмады. Айю ашаб кетмеген эсе...

Добайны тону кьязыкьгьа тагьылыб тургьанын кьрген кьатын Ханымсат да бир тюрлю хапар чыгьарды.

Кьысхача айтыргьа, не болгьанын джашчыкъладан эзге киши ангыламады.

«Алмастыны юсюне айю да кьошулду эсе, энди алайгьа барыудан хайыр джокьду», — дей эдиле адамла.

Чотчаланы Магомет.

? Быланы кьалгьан сабийледен не эди башхалыкьлары?
Шонай бла Данайны кьайсы ишлерин джаратасыз?
Сиз алмастыны, обурну, кьабырланы юсюнден кьаллай хапарла эштгенсиз? Алагьа ийнаныргьа керекмиди?

Кьарт атамы тереги.

(Новелла.)

Бизни юйю аллында кьарт кертме ёседи. Кьегет беруую джыл сайын аздан аз бола барады.

Быйыл джаз аны бир бутагьы кьурмашча чакьгьан-

ды, къалгъанларында уа — анда-мында бирчик. Аны төгерегинде тизгин-тизгин орналгъан кертме, алма, бал эрик терекле, къарт кертмени къучакъларгъа излегенча, къатына басыныбдыла.

Былайда къарасанг, «Тобаста, бу терекни джетеклерине къара. Машалла!» дериксе.

— Анам, бу чегет кертмени кесейим. Ууакъ кертме керек болса, чегетде джыярбыз. Муну хайыры джокъду, хатасы болмаса. Атам орнатхан тереклеге кесини уллу бутакълары бла салкъынлыкъ этеди, — дедим анама.

— Кёзюнг къыймай, къачындан къоркъмай, къарт атанг орнатхан терекни, ариу бир бюртюкню бермей къойса да, къалай кесерик эдинг? Кёрмеймисе, кертмеси бишиб, агъа башлагъан заманда, тийреде къартла келиб, салкъынында олтуруб, кертмесинден ашай, къарт атангы тансыкълагъанларын! Айтханлары кертти эсе, джюз джыл болады. Къарт атанг сабий заманында орнатханды. Терекни кесмез ючюн, юкню атанг къапхакъ башында салгъанды, — деб ачыуланды анам.

— Къарт атам къуру бу джангыз терекни орнатыб нек къойгъанды?

— Хурттак джерчикде нартюх, гардош, арпа ёсдюрюрге керек болгъанды. Бусагъатдача, тракторла болуб, къыйын джерлени сюрюб джарашдыралмагъандыла ол заманлада. Джер сатыб алыргъа джарлыны къайдан болукъ эди ачхасы! Бийлеге сырг бюкгенден озмагъандыла.

Кенг болсун, джумушакъ болсун джатхан джери, кеси ауушду атабыз, хариб. Джашы да кетди ызындан. Алай а терегинден, кёресе, туудукълары, саулай тийре ашайдыла. Атын эслерине тюшюреди. Бу джаз терекчиклени атанг къачан орнатханын сен да билесе. Биринчи кёгетлери агъа башлагъанлай, джыйыб чачама. Ол атангы тилегиди.

Бир кесек сагъыш этиб, анама айтдым:

— Саулай бачхагъа кѣгет терекле орнатайым. Озгъан адам, Хаджи-Мырзаны терек бачхасына кириб, бир-эки кѣгет къабайыкъ дерча.

Къочхарланы Солтан.

? Джашчыкъ терекни нек кесеме дейди?
Анасы не ючюн кесдирмейди?
Сизни терек бачхагъыз бармыды? Тереклеге къалай къарайсыз?

Сѣз люк: хурттак, арпа.

Джелимаууз.

Кюнню кѣзю ташайгъанлай, тамблагъы дерслеге хазырланыргъа китабны ачыб, столну джанында олтурдум.

— Бала, былай келчи къатыма. Дерслени чыракъ джанса окъурса. Кел, сѣлешдирме, — деб кѣксюл билезигин билегине чырмаб, урчукъ ийире тургъан къарт анам чакъырды.

— Амма, ана тилден сау эки бетни азбар этерикме, — деб башымы алыргъа кюрешдим. Алай мен айтханнга тынгыларыкъмыды ол!.. Урчукъну башын бегите, мени таба айланыб, къашын-башын тюйдю.

— Ма, келдим. Айт, не дей эдинг, амма? — деб онгсунмагъанымы билдире, шиндикчикге олтурдум.

— Эй, балам, дерслеринги билиринги, тенглеринги арасында атынг айтылырын мен суймеймеми? Баласыны тюзелирин излемеген ким болур?

— Атангы разы эт, джууабчы болма, адамлагъа аманлыкъ билме, не зауукъгъа тюшсенг да, уллу кѣллю болма. Мен сеннге керекли затланы айтама, — деб амма урчукъну тобугъуна салыб, къаты бургъанлай, халы, аны ауурлугъун кѣлтюралмай юзюлюб, урчукъ джерге тюшдю. Эрлай алыб, къолуна туттурдум.

— Амма, айт, мен ашыгъама, — дедим.

Ол кѳрген тюшлерин, сейир джомакъла айтады. Ата-сына, анасына тынгыламаучулагъа «джетген» ахрат азабланы тизеди. Анга тынгыласам, зират кѳпюрден, кыыл джыланладан къоркъгъандан кече джукълаялмай, талай кере уянама.

— Амма, айт, джулдузла кюндюз къайры кетедиле? Кече нек джылтырайдыла? — деб сордум.

— Алада бизни ишибиз джокъду. Аланы аллаху-тагъала муслиманнга насыбха бергенди, — деди урчукъдан эки кѳзюн алмагъанлай.

— Сора ай бир тѳп-тѳгерек, бир тауусулургъа джетиб нек къалады?

Амманы бети тюрленди. Меннге джити къараб:

— Аны оноуу сеннге джетибми къалды? Аны къайгысын нек этесе? Ма, сенича бир уялмазны анасы суугъа ийгенди. Ол, суу агъачы бла челеклери бойнунда тургъанлай, айны къудретине сейирсинирге къалгъанды. «Болгъанны кюмюш суугъа алдырыб, бир джерде тохтамай, бу къайры кетиб барады? Кеси да не затды?» — дегенлей, аллаху-тагъала, аны ауузун тыяр ючюн, элтиб айгъа сюеб къойгъанды. Ма, чыкъ да къарачы, челеклери, суу агъачы бойнунда, къыз сюелиб, сир къатыб турмай эсе, — деди амма.

Ол кюннге дери айны кѳрмегенча, чабыб чыкъдым... Айны тюз ортасында, амма айтхан къызгъа ушаш, бир мутхуз кѳлеккени эследим.

Джазыкъчыкъ, ол сыйдам айда сир къатыб къалай тура болур, деб джазыкъсындым. Сагъышлана, къоркъаракъ болуб, абын-сюрюн эте, юйге кирдим. Арадан ийыкъ да озгъунчу, радио, газетле сейир хапар келтирдиле.

— Амма, энди уа не айтаса? — деб махтаныб сордум... — Бизникиле ишлеген станция Айны тѳгерегин аулаб, биз кѳрмеген джаныны суратын алыб къайтханды.

— Кет, ассы! Сенден сора ань айтханны ауузу тар-тынсын, огъесе! Сиз мени шашдырыргъа тебregenсиз. Джаратхан аллах кечсин сизни бу гюнах сёзлеригизни... Айны ол джаньна барыбмы, дейсе? Ма былай тиллениб, энтда бир къыйынлыкъ келтирирге башлагъандыла, — деб амма, асыры къыйналгъандан не этерге билмей, башын булгъады...

Адамла Айгъа учаргъа хазырланадыла, деб билдирдиле газетле. 16 июлда уа ючеулен Айгъа учуб кетдиле, деб хапар болду. 22 июлда эртденбла 10 сагъатда адамланы Айгъа тюшгенлери кёрюннюкдю, деб билдирдиле. Аммагъа джукъ да айтмай, телевизорну къуруб, стол джанында олтурдум. Энди амманы къалай къаратайым?

— Аммачыгъым, билемисе, бюгюн бир сейир затны кёргюзюрюкдюле.

— Хо, бир да! Кюн сайын да айтадыла алай.

— Огъай, амма, былай бир олтур, бизни элибизни кёргюзюрюкдюле...

— Къызчыкъ, была недиле, мен кёрмеген, къуджур джерле?

— Амма, Айны юсюдю. Адамла Айда барадыла.

— Оу, мен хариб, кертими айтаса? Сора джелимаууз ашаб къоймай, аланы ары къалай ийди? Джутуучу джелимаууз къайдады? Челеклери бла тургъан къыз а?—деб амма, сейирсиниб, гузаба-гузаба сорду.

— Амма, аланы хапарларын айтыучу сенсе, сен биле болурса. Мен сеннге сорайым деб тура эдим, — дедим.

— Къой, джаным, къой! Мен энди бир джукъ да билмейме. Сиз мени шашдырыргъа тебregenсиз, — деб амма, бетин сылай, къобуб кетди.

Хубийланы Осман.

? Амма къызчыкъгъа къаллай хапар айтды? Айны юсюнден къызчыкъ къаллай соруула берди?

Сёзлюк: гюнах, ахрат, зират.

Аслан бла итчик.

Лондонда адамлагъа джаныуарланы кѳргюзе эдиле. Кѳргюзгенлери ючюн хакъына ачха неда джаныуарлагъа ашатыргъа ит, киштик ала эдиле. Бир адамны къарары келгенди, ачхасы уа болмагъанды. Орамда бир итчикни тутуб келтиргенинде, адамны къараргъа ийгендиле, итчикни уа ашаргъа асланнга атхандыла.

Итчик клетканы мюйюшюне кысылгъанды. Аслан, къатына келиб, ийисегенди. Итчик, сыртчыгъындан тюшюб, къуйрукъчугъун булгъагъанды. Аслан аягъы бла аны ары-бери аудургъанды. Итчик, секириб къобуб, арт аякъларына сюелгенди. Аслан итчикге къарагъанды, башын ары бери булгъагъанды, анга тиймегенди.

Иеси асланнга эт атханында, аслан андан бир кесекни итчикге къойгъанды. Аслан джукъларгъа джатханында, итчик да башын аны аягъына салыб джатханды...

Бир джолда бир адам джаныуарлагъа къараргъа келгенди.

Ол, итчигин таныгъанды да, ызына излегенди. Итчикни клеткадан алыргъа умут этгенлеринде, аслан хырылдаб, берирге унамагъанды. Алай бла аслан да, итчик да сау джылны бир клеткада джашагъандыла. Бир джылдан итчик ёлгенди. Аслан, джукъ ашаргъа унамай, итчикни ийисгеб, джалаб тургъанды. Итчикни ёлгенин ангылагъанында, аслан тюгюн чюйре этиб, къуйругъу бла кесин туюб, клетканы кылычларын, полун кемирирге кюрешиб тургъанды. Итчикни мыллыгын къоратыргъа умут этгендиле, алай болгъаны ючюн аслан кишини къатына къоймагъанды. Асланнга башха итчикни атыб кѳргендиле. Аслан аны олсагъатдан огъуна дуккуллагъанды. Алай бла беш кюн кетгенди. Алтынчы кюнюнде аслан ёлгенди.

Л. Толстой.

? Итчик Асланны къатына къалай тышдю?
Аслан анга къалай къарады?
Ол дженгил огъуна нек ёлдю?
Бу хапаргъа ушагъан эштген, окъугъан хапарыгъыз бармыды?

Сёзлюк: Лондон.

Джаныуарланы шохлукълары.

Зоопаркда бир сейир къауум джашайды. Анда эки бёрюню, айюню, талай еотну, борсукъну, тюлкюню бирге ёс-дюргендиле. Къыш быланы барысын бирге къойгъандыла. Была бир-бирин джыртыб къоярыкъдыла деб, адамны кёлюне келирге боллукъду, алай болса да ала бусагъатха дери бир клеткада джашайдыла.

Быланы ичинде ана бёрю тамадагъа саналады. Ол джорукъ салады, джагъалашыргъа къоймайды, бир мизамда тутады. Муну аты Диктады.

Бир-бирде айю, ал аякълары бла борсукъну кёкюрегине кысыб, арт аякъларына шын туруб, клеткада айланады. Борсукъ кычырыкъ этиб башлайды. Ол заманда Дикта къобады, къуйругъун къайыра. Айю аны сан этмесе, айюню къатына барыб, анга джити къарайды. Айю ол сагъатдан борсукъну иеди.

Бу джыйыннга ашарыкъны юлешмей береди. Ашарыкъгъа эм алгъа айю джетеди, аны аллына алыб, кишиге бермейди. Ол заманда бёрю къатына барады, кёзюне джити къарайды. Айю башын бир джанына бурады, терсине къарайды, ашны уа ычхындырмайды. Диктаны джити азаулары кёрюнедиле.

Бу да болушмаса, айюню имбашындан къабады. Ашарыкъны къоюб, айю эки-юч атламы артына турады.

Бёрю кесине юлюш алады, тюлкюле, еотла, борсукъла да юлюшлерин аладыла. Айю уа, сюелиб, сакълаб турады.

Бир джолда, сынар ючюн, былагъа тышындан бир

башха тюлкюню атхандыла. Ол аланы джорукъларын билмегенди. Беш минутдан аны пара-чара этгендиде. Была гитчеликден бирге ёсгендиде. Энди, уллу болгъанларында да, тар клетканы ичинде бирге джашайдыла.

П. Мантейфель.

? Бир клеткада къаллай джаныуарла джашагъандыла? Тамадалары къайсыды?

Клеткада къаллай джорукъ болгъанды?

Бир джолда не болду? Была башха джерде бирге джашаргъа боллукъму эдиле?

Маймулла.

Бир джолда бир индиялы сатыучу шемшер терекни салкъынында солургъа олтургъанды. Аны четенинде сатаргъа элтген кызыл бёркчюклери болгъандыла. Аллай бёркчюк аны кесини башында да болгъанды. Олтура-олтура тургъанды. Ариу, татлы аязчыкъ къакъгъанында, сатыучу къалкъыгъанды. Маймулла терекледен тюшюб кел-

гендиле, бирери бирер бёркчюкню башларына къаблагъандыла да, тереклеге ёрлегендиле. Сора башында ойнаб башлагъандыла, дауур-суюр этгендиле. Сатыучу аланы дауурларына уянганды, четенине къараса, бёркчюклери джокъ. Къайры тас болдула, деб сейирсингенди. Ёрге айланыб къараса, бёркчюкле маймулланы башларында тура. Не кюрешсе да, бёркчюклени къайтармагъандыла. Сора ачыуланыб, башында бёркчюкню джерге быргъай: «Бу джангыз бёрк бла не этерикме, бу да сизни болсун», — дегенди.

Сатыучуну алай этгенин кёргенлей, маймулла барысы, башларында бёркчюклерин сермеб алыб, энишге быргъагъандыла. Сатыучу бёркчюклени четеннге джыйгъанды, къууана-къууана джолуна кетгенди.

(Сабий календардан.)

?

Индиялы сатыучу къайры барады?
Джолда къаллай болумгъа тубеди, аны арты не болду?

Ётюрюк айтма.

Ферма элни къатындады. Хасанны атасы анда ишлейди, Хасан кеси уа биринчи классда окъуйду. Дерслерин иги биледи. Кёлегине тюрреб, кёкюрегинде октябрёнокну знакчыгъын джюрютеди. Солугъан кюнюнде фермагъа барса, уллула айтхан хапарлагъа тынгыларгъа бек сюеди.

Махмут сюрюучю эди. Ол чегет къатында сюрюу кюте эди. Бир джолда аны ётюрюк айтыргъа эсине тюршенди.

— Бёрюле! Бёрюле! Къойлагъа бёрюле чабдыла! — деб хахайны бергенди ол.

Адамла чабышыб джетгендиле. Келселе, Махмут олтуруб, кюле тура. Ала, мынга чамланыб, ызларына къайтыб кетгендиле.

Экинчи кюн, керти болуб, сюрюуге эки бөрү чабханды.

Биягъы Махмут хахай этсе да, адам келмегенди. Бөрүле уа кёб хата этгендиле.

Ортабайланы Тохтар.

? Хасан къаллай джашчыкъды? Аны кылыгъын джаратамысыз? Анга атасы къаллай хапар айтды? Махмут къаллай джашды? Хасан бла Махмутну кылыкъларын тенгleshдиригиз.

Бочха.

Бугъунчакъ ойнай тургъан джашчыкъла хуна джанында сахтиян бочха табдыла. Ачыб къарасала, ичи ачадан тыкъ-тыкълама...

— О, къалай кёбдю! Джюрюгюз юлешейик, кюн сайын конфетле ала турурбуз, — деди Алий.

— Чынг алгъа мен кёргенме... Къызыл сомланы мен алайым, къалгъанын сиз юлеширсиз. Ання айтханымы этмей эди да, энди къаллай шкок алсам да кёрюрсюз, — деди Ширдан, бочханы джанлата.

Мухтар сермеб бочханы алды:

— Тюз селешмейсиз! Биз гудучула тюлбюз. Бошуна даулаша турмайыкъ да, иесин табайыкъ...

Алий бла Ширдан Мухтарны айтханына бойсунмазгъа изледиле, амма, быйыл школгъа джюрюб башларыкъларын эсге тюшюрюб, кеслерин бирер уллу адамгъа санаб, бочханы иесин излерге деб, орамны ёрге айландыла. Ала узакъ да баргъынчы, бир къарт киши глоч таягъы бла джол джанында хансланы ары-бери тюрте, абын-сюрюн эте, орамны энишге айланыб келе эди.

— Акка, не излейсиз? — деб сордула. Алай а къарт киши, джууаб берир орнуна, не затха эсе да мурулдай, терен ахсынды.

Мухтар бочханы чыгъарыб, къартха кѳргюздѳ. Къарт, эрлай тирииб, джашчыкъланы кѳзюу-кѳзюу къучакълады, къоймай тюкеннге элтиб, конфетле алыб берди. Кимни сабийлери болгъанларын да сора, алгъыш эталгъанын эте, огъурлу ышара, юйюне ашыкъды.

Алий, къартны ызындан къараб:

— Мухтар, энди биз школгъа барсакъ, уялмазбыз да? — деди...

Дибирланы Шамил.

? Бочханы табхан джашчыкъланы ал муратлары къалай эди? Къарт киши не ючюн бюсюреу этди джашчыкълагъа?

Аскерге ашырадыла.

Кюн къысылыб батаргъа,
Тауланы басды салкъын, 7
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ерге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашырадыла джашларын.

Машинала тебрейле,
Минедиле ашыгъыш.
Тѳгерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Джолугъузда заводла,
Биширелле къурч, темир.
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренигиз арыусуз,
Бу джорукъну джакъларча.
Тыймаз сизни сууукъ, буз,
Болгъансыз чек сакъларча.

Хубийланы Осман.

? Джыйылгъан халкъ неге къууанч этеди?
Ашыргъан адамла аскерге баргъан джашлагъа нени юретедиле?
Сиз джашланы аскерге ашыргъанларын кѳргенмисиз? Аскерде къул-
лукъ этген адамыгъыз бармады сизни?
Назмуну азбар этигиз.

Сѳзлюк: ёмюр, джорукъ, джакъла, чек.

Нар т с ѳ з: «Ата джуртну къоругъан озар, къорума-
гъан тозар».

Юч аякълы ит.

Айхай да, ит юч аякълы болуб туумайды. Аягъын не сабийле уруб сындырадыла, неда талашхан сагъатда къы-
яу болады. Алай болса да, мен хапарын айтырыкъ итни аягъы аллай затланы юсю бла болмагъанды сакъат, хи-
ругну сынамлы къолу бла операция этилиб кесилгенди;
бителиб бошагъынчы, джарасына дарман салыныб, чым-
макъ бинтле бла байланыб тургъанды. Бу, сѳзсюз, сейир хапарды. Хар итни да бакъмайдыла, былай сыйлы кѳрюб.

Фашистле эшикге джангыз кеслери чыкъмайдыла, пулемѳтлу къарауул салмай, джукълаялмайдыла. Бир кюн шахарчыкъдан тахсачыбыз фашистле бирси джагъа-
да партизан отрядха чабарыкъларын, биргелерине танка-
лары боллугъун билдирди. Ала барлыкъ джолланы да билдик. Ол джагъадагъыла уа хапарсыздыла. Фашистле-
ни быллай кючлерин билмей тургъанлай, алагъа къарш-
чы сюелирча мадарлары джокъду шохларыбызны. Аны

юсюне да немецлени планларында партизанла кетерик джолланы да кесерге кереклиси айтылгъанды.

Мычымай хапар берирге керек болду. Былайлада кёпюр джокъду, арлакъдагъы уа немецлени къолундады, къайыкъ бла ётерге къыйынды. Фашистле постла салгъандыла.

Бузулгъан рацияны бусагъатха дери ишлеялмай кю-решген радистден командирни кёлю къалгъанын ангыла-гъанында, командирни джашлыгъы (фашистле атасын, анасын да ёлтюргенлеринде, итин биргесине алыб, отряд-ха келиб къалгъан джашчыкъ) сёз къошду:

— Амал барды. Аны «Джин» баджарлыкъды.

— Сора, сора? — деб ангарылды командир.

— Сиз письмо джазыгъыз. Хызенчикге салыб, бойну-на тагъайыкъ. «Джин» табдырлыкъды.

Командир ишекли болду: ит суудан ёталлыкъмыды? Джюзюб барганлай, уруб къоймазламы? Алай а башха мадар джокъду, заман азды...

Джашчыкъ итни «юретиб» тургъанды: сууну джагъасына дери алыб барыб, борчун ангылатыб, «хайда, бар» деб джиберди. Шохларыбызгъа уа ракета бла сигнал бергенбиз. Биреулен суу джагъасын сакълаб турлукъду. Алай а ракетаны фашистле да кӛргендиле, сакъ болгъандыла.

Бир заманда, джюзюб баргъан затны кӛрюб, автоматладан къуйдула. Ит джагъагъа чыкъгъанлай, фашистле ызындан атдыла.

«Джин» къансыды. Джашчыкъ эштиб: «Иtimi ёлтюрдюле», — деб джылаб къойду. Артдан белгили болду: окъ итни сол аягъына тийген эди. Алай а ит джыгъылырджыгъылмаз, аны сакълаб тургъан партизан джаш, сермеб алыб, баууруна къысыб къачханды...

Итни бойнундагъы письмо партизанлагъа фашистлени чабарыкъларындан хапар бергенди. Фашистле, белгиленген заманда чабыуулну башлаб, алайда кишини табмагъандыла, партизанла уа аланы артларындан чыгъыб, халеклик салгъандыла. Итни аягъын сау этерге деб, кӛб кюрешгендиле, ахыры операция этиб, кесиб атхандыла.

Ёзденланы Борисбий.

? Итни юсюнден не хапар айтылады?
Юренген итлени къалайда хайырландырадыла?

С ё з л ю к: Хирург, операция, пост, рация, радист, сигнал.

Душман къутулмады.

I.

Гитлерчи фашистле бла къазауат баргъан джыллада эди.

Кюн чыкъгъанда кърал чеклеге джууукъ орналгъан бир элчик. Совет Союзну Джигити Н. Ф. Карацупа, мах-

таулу чекчи, алайдан узакъ болмай къуллукъ эте эди.

Ол элде Коля деб пионер джашчыкъ джашай эди. Ата сы аскерде ёлген эди, анасы ауругъан өте эди. Гитчелерине да тамадалыкъ этиб, юй джумушха да джараб тургъан тирри джашчыкъ эди ол.

Бир джолда пионер джашчыкъ чымыртала джыяргъа чегетге барды. Аркъа джюкчюгюн хазыр этиб, суу ичерге деб, къара суучукъгъа эннгенлей, бир адамгъа тюбеди.

Коляны кёргенлей, ол къачар къайгъыгъа кирди. Алай а, джашчыкъдан башха адам кёрмегенинде, ызына къайтды.

Коля таныгъан адамладан тюл эди ол. Элде аллай адам джашамай эди. Аны сескекли болгъанын да джаратмады Коля.

Ол адам, ызына бурулуб, джашчыкъны къатына келди.

— Нек айланаса мында? Кимни джашыса сен?

— Былайдан узакъ болмай джашайма. Атам аскерде ёлгенди. Анам ауругъанды да, чымырта джыяргъа келгенме... Сен а кимсе? Нек къоркъдунг менден алай?

Коляны сорууна джууаб этмеди ол адам. Заставадан уллу джолгъа къалайтын чыкъса джууукъ болгъанын сорду.

Чекде джашагъан адамла уллусу, гитчеси да сакъ боладыла. Коля джаратмады муну ышанларын. Сагъышы болду: чекни бузуб ётген адам болурму?

Аны сагъышларын ангылагъанча, хыны кёзлю адам пионер джашчыкъны билегинден къаты тутду.

— Неге джандыраса манга кёзлеринги? Къалайтын джууукъду уллу джолгъа чыгъаргъа? Узакъдамыды застава былайдан?

— Кел, бизни элге барайыкъ. Алайдан суйсенг, заставагъа, суйсенг, уллу джолгъа ашырма, — деди Коля сынар мурат бла.

Ол киши джукъ айтмады, алай а аны кърккъгъаны танылды. Узун суюкли адамды. Онг джаягъында къашыны кыйыры бла терен табы барды...

— Сен джау адам болурса, чекни ары джанындан ётгеннге ушайса, — деди Коля, чыртда кърккъмай.

Олсагъатлай, кёзлери хыны джылтыраб, Коляны уруб джыкъды. Сора, джагъасындан тутуб, аякъ юсюне салды. Мангылайына гёрохну тиреди:

— Айтырыкъмыса, элге кирмегенлей, джолгъа къалай чыгъаргъа боллугъун?

— Огъай!—деди Коля, бузулгъан эринлерин дженги бла сурте.

Гёрох атаргъа базмады джау, алай а пионерни ёлтюрмесе, чекчилеге билдирлигин ангылады. Ол, аны хатерсиз туюуб, ёлтюрдюм деб кёкенле туюуне атыб кетди.

Арадан талай заман озуб, Коля кёзлерин ачды. Кёкюреги ачыгъандан солургъа кёймайды. Алай а, болгъан кючюн джыйыб, джашчыкъ аякъ юсюне турду. «Заставагъа билдирирге керекди. Чекни бузуб ётген джауду ол.

Ишексиз, джауду ол...» — ол сагъыш Колягъа кюч берди.

...Къуугъун бла къозгъалгъан чекчиле джауну ызындан тюшдюле. Карацупа да, атына миниб, джауну излерге ашыкъды.

Он километр узакълыкъда джетди Карацупа джауну. Чегет таладан ётуб баргъанын кёрюб, чекчи аны ызындан атны бошлады. Шпион гёрохладан атады, алай а аны джаны саулай тутаргъа керекди.

Джау джалан аякъ болуб къачады, терекле джанына бугъунуб атады, алай а, къутулур мадары болмагъанын ангылаб, джардан секиреди. Карацупа да, атын къоюб, аны ызындан секиреди — экиси бир-бирине къадаладыла. Джау уллу сюекли, кючлю адамды, Николай Фёдорович Карацупа уа аны къатында гитчеди. Амма, кёбню кёрген, кёб амалны билген джигит чекчи къоркъмайды.

Джау бычакъ бла сермейди Карацупаны, алай а эрлай чекчи аны бууунундан буууб, имбашы бла кёлтюрюб, тюз сыртындан урады. Кюреш джерде барады...

Карацупаны тенглери джетгенлеринде, Николай Фёдорович чекни бузгъан аманлыкъчыны къолларын, аякъларын къаты байлаб, аны юсюне олтуруб, джаралы болгъан къолун байлай тура эди.

Аны заставагъа алыб келгенлеринде, Коляны чакъырдыла. Ол командирни кабинетинде олтуруб тура эди.

— Чегетде сен кёрген адам буму эди?

Джауну кёзлерине хыны къараб, джукъ айтмагъанлай, хо деген магъанада башын силкди пионер джашчыкъ.

Аманлыкъчы къутулмады. Пионер Коля аны тутаргъа болушду.

Лайпанланы Рашид.

? Къаллай ышанларындан ангылады Коля ол адам аманлыкъчы болгъанын?

Коляны джууаблары тюзмю эдиле?

Н. Ф. Карацупаны джигитлигинден хапар айтыгъыз.

Уммох бла Умбо-о.

Сарыкѳулакѳ ийнекни аты Уммох эди.

Бир джолда Уммох акѳ бузоучукѳ табды. Юйдегиле аны анасындан «урлаб» кетдиле — бузоусуз сауулургѳа юретир мурат бла.

Кѳб ынгырдады ийнек, тесукѳа этди джатма тѳбюнде, баласын табалмады.

Бузоучукѳгѳа Умбо-о атадым. Бир сагѳат да турмай, ашарыкѳ кѳайгѳылы болду, бурнун джер-джерге уруб, полда тая, джыгѳыла, болгѳанны дардагѳан эте башлады.

Ариу айтыб, Уммохну саууб келдиле. Энди ууузну бузоучукѳгѳа кѳалай ичиргин? Ары этдик, бери этдик, бурнун челекге тиредик — ичерге унамады: тогѳуй бил-мей эди, эмиб кюрешген болмаса.

Сора кѳолуму ууузгѳа сукѳдум, бармакѳларымы тышына кѳаратдым. Умбо-о, бармагѳымы эме, ууузну да джута тебреди. Кѳарнына джукѳчукѳ баргѳанлай, бузоу-

чукъ тирилди, къуйрукъчугъун къалач этиб, челекге бю-
тюн да бек мыллык атды.

Талай кюн озду. Анасы бла баласы, бир-бирин таны-
магъанлыкъгъа, бири эшикден, бири юйден ынгырдаб, сё-
леше тебретиле.

Алай болса да, Умбо-о кесини анасындан мени бек
сюе эди. Эшикден киргенлей, юсюме къадалыб, этегими-
дженгими эмиб тебрей эди.

Бир кюн арбазгъа чыгъардым. Уммох, терен ёкюрюб,
уллу кёзлерин акъ бузоучукъгъа джандырыб тохтады. Бу-
зоу да анга къоркъаракъ къарады.

Ийдим анасына. Уммох ийисгеди, джер-джерине хам-
хотун джетдирди, ызы бла къулакъ джанын, боюн тюбюн
джалаб тебрети. Умбо-о да илешди, онгсунду.

Джыл кёзююне Умбо-о бир ариу тана болду: юсю —
чыммакъ-акъ, кёз тегереги, аууз тегереги — кызыл, су-
бай чачын ёрге кёлтюрюб, чыгъыб келген эки къонгур
мюйюзчюгю...

Чотчаланы Магомет.

? Бузоуну ийнекге нек кёргюзмедиле?

Умбо-о джашчыкъны нек сюе эди?

Ийнек бла бузоу къалай танышдыла, не этдиле?

Сёзле: сарыкъулакъ, ынгырдады, тесукъа, джатма,
дардагъан, уууз, мыллык, хамхот, онгсунду.

«Мен... мен».

— Анам, мен бюгюн Сюлеменнге иги джетдирдим, —
деб кызылыуурт джашчыкъ, школдан келгенлей, портфе-
лин да диван джанына быргъаб, анасына хапар айтды.

— Не ючюн, джашчыкъ?

— Да не! Хаман махтанады да турады. Омакъланма-
сын кёб.

— Тьююшме, кишиге тийме деб,ненча кере айтханма мен санга?

— Аначыгъым, аначыгъым, энди не бир джашчыкъгъа, не бир къызчыкъгъа ёмюрюмде тиймезме. Сен манга ачыуланма, болсунму? — деб анасыны кёзюне къарады. Анасы ышарды.

— Энди мен Сюлемен бла ойнарыкъ тюлме. Телевизоргъа къараргъа чакъырса да, барлыкъ тюлме. Олджууаб этген заманда, устазгъа эштдирмей, мен анга айтырын шыбырдаб турдум да, тюнене ана тилден «5» алды. Эндиден сора бир зат айтсам кёрюр... Бир кере уа, билемисе, анам, мен болмасам, Сюлеменнге аллай таякъ тиерик эди.

— Не ючюн?

— Классда ойнай тургъанлай, терезени сындырды да къойду Сюлемен. Бети агъарды, асыры къоркъгъандан къалай этерге билмей, бизге къарады. Классда эки-юч джашчыкъ бар эдик... «Кёрмедик, билмейбиз деб къояйыкъ. Соргъаннга, биз келгеникде да, терезе кёз сыныб тура эди дейик», — дедим. Мен айтханнга огъай деб киши айтмады.

Артда уа устазыбыз къаллай бир кюрешди! Сора джукъ айтмадыкъ, билмегенле уа не дерик эдиле? Сора Роза Махмудовна биягъы Мауланнга къадалды. Ол да, джылары келиб, мен тюлме, деб кюреше эди.

«Мен... мен... мен алай этдим, мен былай этдим», деб джашчыкъ, хапаргъа болду.

— Бир джолда уа Назифатны ит къабыб къоя эди, мен алай джетмесем... — деб башлагъанлай, анасы:

— Алий, бир джангыз затны айт: Сюлеменни не ючюн урдум дейсе бюгюн?— Джашчыкъ, дагъыда джукъ сезмей:

— Махтанчакъды. Ма аны ючюн. «Мени олум барды, атам муну алгъанды, мен алай-былай этгенме», дейди да

турады. Къалгъанла да, аны төгерегине джыйылыб, ауузларын ачыб анга.

— Махтанчакъды дейсе, алаймыды? Да, махтанчакъла тюйюлселе, сен да сакъ бол. — Джашчыкъ, кёзчюклерин джандырыб, анасына битди.

— Анам, мен махтанчакъ тюлме. — Анасы джашчыкъгъа джууаб этгинчи, эшик ачылды. Бетяиги да кызырыб, Сюлемен кирди.

Шаманланы Медиха.

? Джашчыкъны кылыгъын джаратамысыз? Сиз, аны орнунда болсагъыз, къалай этерик эдигиз?

«Махтанчакъла тюйюлселе, сен да сакъ бол» — деб нек айтады? Сюлемен кесин тюз джюрютемиди?

Чубар тауукъчукъ.

I.

Тауукъла барысы сюедиле гаккыларын. Сиз кёргенмисиз аланы уягъа къалай киргенлерин, гаккыланы къалай излегенлерин? Гаккы табсала уа, кычырыкъ-хахай этиб, къанкъылдаб айланадыла.

Чубар тауукъчукъ да этеди алай. Кюн сайын уясына келеди. Уясы уа чардакъдады. Ары басхыч бла миниб барады. Мюйюште төгерек уячыгъында тюненеги гаккысын кёргенлей, юсюне джатады, бурунчугъу бла аны къанат тюбуне кысыб джылытады, эркелетеди, кесини тилинде неле эсе да айтады. Гаккысына тийгенни суймейди. Талай замандан гаккы табыб, къанкъылдай-къанкъылдай, басхыч бла тюшюб келеди.

Гаккыланы бир джерчикде нек табады? Ала кёб болсала, юслерине джатыб, гурт чыгъарлыкъды. Джюджеклерин «гурт-гурт» деб чакъырады.

Сора чубар тауукъчукъ джерге тюшгенлей, аны иечи-

ги Мурат чардакъгъа ёрлейди, джылы гаккычыкъны алыб келиб, анасына биширтиб ашайды.

II.

Айхай, Мурат да чубар тауукъну гаккысын бек сюеди. Бир кюн ол, ашаргъа кёзю къараб, джангы гаккыны да, зайын гаккыны да алыб келди.

— Мурат, зайынны нек алдынг? Уясында гаккы кёрмесе, чубарчыкъ къозларыкъ тюлдю, — деди анасы.

— Гаккыгъа ушагъан оюнчакъ тобчукъну салайым аны орнуна, — деди Мурат. — Тели тауукъчукъ нени билликди? Зайынды дер да джатар.

— Къайдам, аны алдаялгъа эдинг, — деди анасы. — Башха джары кетиб да къалыр, гаккыларын кишиге табдырмаз ючюн.

Мурат ийнанмады.

— Мен бир кёрейим къалай боллугъун, — деди да, мияла тобчугъун зайыннга салды.

Экинчи кюн тауукъчукъ биягъынлай басхыч бла ёрледи. Мурат а къараб турады. Тауукъ чардакъда кычырды, тёрт джанына сескекли къарады. Сора, къркъгъанча болуб, ызына тюшюб кетди.

Къозлаб кетди болур деб, Мурат миниб барса — мияла тобчукъ тура, гаккы уа джокъ.

— Хыйлачы тауукъ, — деди Мурат, — алдаб кетди мени!

Андан сора кюн сайын Мурат чардакъгъа къарай турду, гаккы уа джокъ эди. Марлаб да кёрдю чубарчыкъны, къайда къозлагъанын билалмады. «Тауукъчукъ арбазда айланады, аш ашайды... Къозлагъан а къайда эте болур?» — деб сагъышланды.

III.

Тура-туруб, бир кюн тауукъ тас болуб къалды. Изледиле Мурат бла анасы — табсанг къойма, учду-кюйдю, думп болду.

Хо, энди тауукъчукъну не тюлкю ашады, не къуш алыб кетди дедиле да, унутуб къойдула.

...Юч ийыкъ чакълы кетди. Мурат къыйналмасын деб, анасы эки акъ тауукъ алды. Алай а джашчыкъ аланы чубар тауукъчукъгъа тенг этмей эди.

Бир кюн тенглери къатыш Мурат суу ызына барды. Алайда уа ууакъ кёкенле, сары чыгъанала кёб эдиле.

Чыгъанала тиймесинле деб, ийилиб, джаяу джолчукъну ётюб баргъанлай, «джюу-джюу-джюу» деген назик тауушчукъла, «гурт-гурт-гурт» деген тауукъ ийнакълау келди Муратны къулагъына.

Сескекли болуб, джашчыкъ талагъа чабыб чыкъды. Чыкъса уа аллайгъа чыкъсын — талада чубар тауукъчукъ, тегерегинде да сары-къолан джуджекчикле — бир, эки, юч... тогъуз, он!

— Ой-ой-ой! — деди Мурат, нёгерлерин чакъыра. — Бери къарагъыз, тас болгъан тауугъубуз балалары бла айланады!

Джууукъ барама дегенлей, чубарчыкъ, къанатларын джайыб, бойнунда тюклерин кѣбдюрюб: «Кър-р-р! Къу-р-р!» — деб эрши къычырды. Джюджекле да аны къатына къысылдыла.

Чыбыкъла алыб, джашчыкъла тауукъну юй таба къыстадыла, акъырын-акъырын арбазгъа сюрюб келдиле.

Муратны анасы сейирсинди. Тауукъгъа джылы аш берди, балачыкълагъа тюй себди.

— Анам, энди мен алдарыкъ тюлме чубар тауукъ-чукъну! — деди къууанчдан толгъан Муратчыкъ...

Тауукъ гаккыларын чыгъана кѣкени тубюнде джашыртын джыйыб тургъанды да гурт джатханды.

Чотчаланы Магомет.

? Тауукъчукъ нек кетди уясындан?
Тауукъ бла джюджеклени юсюнден хапарны айтыгъыз.

Сѣз люк: къанкъылдаб, чубар, чардакъ, басхыч, зайын, оюнчакъ; сескекли, чыгъана, ийнакълау, тюй (тары).

Чынар чана.

I.

Къобан джагъасындагъы элни сабийлери къапхакъ башына басыннгандыла. Алайды къыш сайын. Чана бла учадыла. Чанасы узакъгъа баргъанны тѣппеси кѣкге джетгенча болады къууаннгандан.

Тюрлю-тюрлюдоле чанала уа: тырнакълы, кенг джаялы, къангадан, чынардан, эменден, къайындан, кертме терекден, ол огъай, джабышмакъдан этилгенле да. Бир темир чана да барды, алай а аны джаратмайдыла: топрагъы ачылгъан джерде неда ташлада учмайды ол. Иги агъач чана уа...

Сабийлени арасында чанасы болмагъанла да бардыла. Ала джалынчакъдыла чаналылагъа. Халал тенгле нёгерлерине къызгъанмай бередила учаргъа. Алай а гызмар, хыйла джашчыкъла да тубейдиле.

Ууакъ къауум — чанасызла чаналыланы ызындан тагъылыб айланадыла. Бир-бир чаналыла джумушларын да этдиредила алагъа.

— Эки кере мен учайым, сен чанамы къапхакъ башына чыгъарыб тур, ючюнчу кере сен учарса...

Анга огъай демегенле да бардыла, ёнге Алхаз аллайладан тюлдю. Эки къолун хурджунуна салыб, кёзююн сакълайды: тамада къарнашы бла аны бир чаналары барды, биледи — Алий, кёзюю джетгенлей, берликди.

Ол алайды. Алай а Алхазгъа джетсе кёзюу, чананы

къолдан ычхындырлыгъы келмейди. Хар учханы сайын бекден бек кызыб барды. Терс этгенин билсе да, кеси кесин хорлаялмайды. Алай кючлюдю къаныгъыуу. Алийни да кыйнайды халисини алайлыгъы бла.

— Ма, Алхаз. Тёрт кере учарыкъса. Этиучюнгча этме. Кёзююм джетгенлей, берирсе...

— Игитда береме, — дейди Алхаз, ашыкъгъандан сёзге заманны къоратмай.

Алий тёзюмлюдю — сакълайды.

— Энди бир кере учарыкъса, Алхаз!

— Хо, билеме...

Бир, эки да учады Алхаз, алай а...

— Энтда бирчик учайым. Чананы сен чыгъарырса.

Анга да огъай демейди Алий. Талай кере чыгъарады чананы къапхакъ башына, алай а учхан Алхаз болады: тилесе, хатерсизлик эталмайды Алий.

Эм ахырында, Алийни да бошалады тѣзюмю. Чанасын сыйырады, Алхаз а, терс болгъанын биле тургъанлай, кесин тыялмай, джылайды. Алай ъек сюеди учаргъа. Мадар табса, эртденден ингирге дери турлукъ эди учуб...

II.

Ол кѣзюуде алайтын озуб баргъан къарт атасы, Алхазны джылагъанын кѣрюб, аны къатына келеди.

— Не болгъанды, джашым, нек джылайса?

Алхаз, кѣзлерин сууукъдан къызаргъан къоллары бла ууа, ичин тарта тарыгъады:

— Мени... мени чанам джокъду... Алий сыйырады да къояды-ы...

Акка башын булгъайды.

— Эй, сени огъесе. Джыларгъамы керекди да аны ючюн? Келиб айтсанг эди уа манга... Хы, болдунг энли, джылама. Кел, мен санга къушча учхан бир чана этиб берейим.

Алхазны къарт атасы чемерди, устады. Бир кесекден сюрме джонгурчхала бурулуб-бурулуб тюшдюле, балта, мычхы, чѣгюч таууш Алхазны джюрегин дженгил-дженгил тебдирди. Къараб-къарагъынчы, джангыз бир темир чюй да урмагъанлай, акка чананы хазыр этди. Анга бау джарашдырды.

— Бар энди, джашым. Ойна. Сени чанангы озгъан болса, манга айтырса. Джылауукъ болсанг а, эштмедим

деме... — деб акка, Алхазны башын сылаб, эркетиб ийди.

Алхаз кѡапхакѡ башына кѡайтыб келгенинде, сабий-ле тѡгерегин алдыла — аллай сыйдам, аллай ариу чанасы болгѡан джокѡ эди. Эм узакѡ белгиге джетиучю Томпур а турсунмагѡан ауаз бла:

— Ариулугѡу уа кертиди, алай а мени кертмеден этилген тырнакѡлымы джетер кѡарыу кѡайда анга, — деб кѡарны боранлата, шууулдаб кѡапхакѡ тѡбюне энди.

Аны кѡалайгѡа джетгенин ышанлаб, Алхаз да учду аны ызындан, ариу акѡ чанасына бауурланыб...

Ол кѡапхакѡ башына чыкѡгѡанында, аны чанасын тилемеген джокѡ эди — кишиге бермеди, таб Алийге да.

Арта уа, башчала юйге кетгенден сора, туура кѡлюн кѡандыргѡынчы учду. Эм ахырында кѡалай баргѡанына тышындан кѡараб кѡрюр мурат бла, юсюне ауур хуна ташны салыб, кѡапхакѡны башындан энишге джиберди, ызындан тюртѡб. Сѡдегейине кетди чана — ауду. Тѡнге-реб баргѡан ташны ызындан кѡанга сынганчыкѡланы уча барыб тохтагѡанларын кѡрюб, алгѡасагѡандан сир кѡатды.

Алий Алхазны юйге чакѡыра келгенинде, сынган чананы юсюне сюелиб, аны джылай тургѡанын кѡрдю. Ийлыгѡыб, тамбла тенгчиклери хыликке этериклерин кѡзюне кѡргюзюб, джылай эди Алхаз...

Экинчи кюн кѡапхакѡ башына кечирек этиб келди ол. Джангы чанасы да бар эди: энтда акка этген эди. Алийден сора аны тѡненеги чанасыны хапарын киши билмей эди.

Лайпанланы Рашид.

? Кѡаллай чаналаны джаратасыз сиз?

Алхазны кѡылыгѡы кѡалайды?

Кѡаллай джашны джаратмайды Алхазны кѡарт атасы?

Сѡз люк: гызмар, кѡаныгѡу, сюрме, алджагѡан.

Къачхы чегетде.

Исси джай кюнле кетдиле. Къач келди. Алтын къач деб хар нени былай ариу саргъалгъаны ючюн айта болурла: чапракъла тюрлю-тюрлю бояу алыб, тышындан къарасанг, чегет ала кюйюзча кёрюнеди.

Чегетни ичинде уа хауа тазады, тауушла узакъгъа эштиледиле. Бу кёзюуде анда берекет уллуду. Хар къалайгъа къарасанг — кертме, алма, чёртлеуюк, къарагёген, джабышмакъ, такъюзюк, муртху, ит бурун, тюртю, дагъыда башха затла. Ийых кюнледе сохтала устаз бла бирге чегетге экскурсиягъа барадыла. Чегетни ичи сабий тауушдан толады ол заманда.

Бюгюн Махмутну нёгерлери чегетге барлыкъ эдиле. Кёзю къараса да алагъа, ол атасы къатыш капналаны тартдырыргъа Къая Тюбуне чыкъды...

Кюн батаргъа джанлай, Махмут атха миниб, атасы да аны башындан тартыб, сыртдан аууб, элге баргъан чегет джолгъа тюшдюле.

Бир кесек келиб, джолдан джанладыла. Къара суудан да ичиб, бет-къол джуууб, Махмутну атасы къолуна чечме шкогун алды.

— Кел, джашко, чегетге бир къарайыкъ, чёртлеуюк да ашарса, — деди.

Атны къара сууну къатында талачыкъда кишенлеб, чегетге кирдиле. Чегетде уа сейир эди. Сёдегей тийген кюн таякъла, тереклени чапракъларындан ётюб, къолан джибек халылача кёрюне, болгъаннга тамашалыкъ тюрсюн бердиле.

— Аття, бу къынгыр-мынгыр ёсген базыкъ терек не затды? — деб сорады Махмут.

— Эменди ол. Кёремисе, къалай уллуду? Эмен эм къаты агъачланы бириди, кеси да джюзле бла джылланы джашайды. Майна, ол арлакъдагъы акъ терекни кёремисе, алтын сынджырчыкълача, ингичке бутакъчыкълада сары чапракъчыкъла тизилиб, къайын терекчикди ол...

Тёгерекге сейирсиниб къарай, Махмут атасыны аллында таукел атлаб барады. Бир зат «жак-жак-жак» деб ачы-ачы кычырды. Джашчыкъ, илгениб, артха туракълады. Атасы, аны джунчугъанын эслеб:

— Ай аман кесинг, неге къоркъаса? — деб, шкогун да къолуна алыб, ёрге къарады. — Эй, да бу агъач къоянчыкъды да! Къарачы, къалай ариучукъду!

Махмутчукъ ёрге къарады. Акъ ёшюнлю, къошун бетли, кесини да тюкю узун къуйрукъчугъу бла — бир ариу джануарчыкъ. Ол, ары-бери чаба да тохтай, къайгъылы болуб, бир бутакъдан бир бутакъгъа секире, дагъыда биягъы джерине къайтыб келиб, къулакъчыкъларын ёрге этиб, «жак-жак-жак» деб кычырады.

Махмутну атасы кѡоянчыкѣны ышаннга алды... Бу сагѣатдан кѡоянчыкѣны акѣ ёшюнчюгю кѣан джугѣу боллугѣу кѣзюне кѣрюнюб, джашчыкѣ кѣзлерин кѣаты кѣысыды, алай болгѣанлыкѣгѣа шкок таууш чыкѣмады.

— Бир ишексиз, терекни кѣууушунда аны балачыгѣы бар болур. Кѣой, джашасын — ёсдюрсюн балачыгѣын. Кел кетдик, кеч болгѣунчу ёзеннге тюшейик, — деб Махмутну кѣолундан тутуб, шкогун да имбашына атыб, кѣара суучукѣ таба тебреди.

Махмут бла атасы ёзеннге эннгенлеринде кеч болгѣан эди. Махмутчукѣ атасыны чегет джануарланы юсюнден сейир хапарларына тынгылайды.

Толгѣан ай, акѣ булутланы ичин джырыб, джолоучуланы ашыргѣанча, чегетли тауланы башында джолгѣа джарыкѣ тѣкдю. Ёзенни кѣлекке кѣабыргѣасы уа кѣапкѣарангыды. Андан бир-бирде гылын кѣушну тауушу чыгѣады.

Махмут, кечеги чегетни тауушларына тынгылай, кѣалкѣыр оноу этеди. Эсине агѣач кѣоянчыкѣ тюшюб, кѣууанчлы ышарады. Аны джюрегин кѣууандыргѣан сау калгѣаны эди.

Лайпанланы Рашид.

? Алтын кѣач деб нек айтадыла?

Чегетде не затлагѣа тюбедиле Махмут бла атасы?

Махмут нек кѣууана эди юйге кѣайта туруб?

БАШЛАРЫ

ОКтяБРЯТЛАНЫ ДЖАШАУЛАРЫ

БЛА ИШЛЕРИ

Насыбды ишлеген. <i>Къулийланы Къайсын.</i>	3
Ишленген джашчыкъ. <i>Аппаланы Билал.</i>	4
Октябратчыкъ. <i>Шаманланы Медиха.</i>	5
Китаб. <i>Шаманланы Медиха.</i>	5
Гитче комбайнер. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	6
Аслан. <i>Хубийланы Осман.</i>	7
Кел, кел, ойнайыкъ. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	9
Биз пионерле боллукъбуз. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	10

ХУРМЕТЛИ КЪАЧ ДЖЕТДИ

Къач. <i>Хубийланы Осман.</i>	11
Колхоз бачхала. <i>Байрамкъулланы Алибек.</i>	12
Къачда. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	13
Джелчик. <i>Хубийланы Назир.</i>	14
Пионер джыр. <i>Бостанланы Хасан.</i>	15

ОКтяБРНЫ КЪУУАНЧЫ

7 ноябрь—уллу байрам. <i>Баучуланы Лилия.</i>	17
Таулуну ауузундан. <i>Ертенланы Азрет.</i>	19
Владимир Ильич Ленин. <i>Н. К. Крупская.</i>	20
Октябрны саугъасы. <i>Ортабайланы Тохтар.</i>	22

ИГИ НЕДИ, АМАН НЕДИ?

Пионер. <i>Хубийланы Осман.</i>	26
Зарядка. <i>Шаманланы Медиха.</i>	27
Анам, кеч. <i>Аппаланы Билал.</i>	28

Джолда. <i>Капаланы Суюн.</i>	30
Гѣджеб. <i>Шаманланы Медиха</i>	32
Пионерлик борч. <i>Джазаланы Балуга.</i>	33
Гинджини тарыгыбуу. <i>Шаманланы Медиха.</i> . . .	34
Иги бла аман. <i>Гочияланы Азрет-Умар.</i>	36

КЪЫШ КЕЛДИ, СУУУКЪ ТЮШДЮ

Къар джауады. <i>Хубийланы Осман.</i>	37
Таулан. <i>Лайпанланы Рашид.</i>	38
Малчы къошда. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	42
Джангы джыл <i>Джаубаланы Хусей.</i>	45
Елкам. <i>Шаманланы Медиха.</i>	46
Тири джашчыкъ. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	48

СОВЕТ АСКЕР—АТА ДЖУРТНУ САКЪЛАУУЛУ

Джуртум. <i>Борлакъланы Тохтар,</i>	51
Совет Аскерни туугъан кюню. <i>Баучуланы Лилия.</i>	52
Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харуннга. <i>Сюйюнчланы Азамат.</i>	54
Сюйген Ата джуртубуз ююн. <i>Багъатырланы Харун.</i>	56
Смоленск табада. <i>М. А. Шолохов (Кѣчюрген Тох- чукъланы Хусей).</i>	57
Илячин. <i>Хубийланы Абу-Хасан,</i>	60
Матросовну джигитлиги.	62
Бир кюн сыртда. <i>Лайпанланы Сеит.</i>	63
Донда. <i>М. А. Шолохов (Кѣчюрген Тохчукъланы Хусей).</i>	65
Саулагъа борч. <i>Хубийланы Осман</i>	67

СОВЕТ ТИШИРЫУЛАНЫ МАХТАУЛУ ИШЛЕРИ

8 Мартда. <i>Ертенланы Азрет.</i>	69
Тиширыулары кюню. <i>Баучуланы Лилия.</i>	70
Ана. <i>Дибирланы Шамил</i>	71
Биринчи илячиннге. <i>Боташланы Абидат.</i>	72
Анам. <i>Сюйюнчланы Азамат.</i>	73

КЪАРАЧЫ, ДЖАЗ БАШЛАНДЫ!

Джаз. <i>Къаракетланы Юсуф.</i>	74
Джазында (хапар).	75
Баппаханчыкъ. <i>Шаманланы Медиха.</i>	79
Усталыкъ керекди.	79
Джаз. <i>Биджиланы Асхат.</i>	80
Къарылгъашчыкъ. <i>Байрамукъланы Халимат.</i>	81
Джюджекчик. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	82

ЛЕНИН БИЗНИ БЛАДЫ

Ильични сабий эмда школ джыллары. <i>А. И. Ульянова.</i>	83
Ленинге. <i>Батчаланы Альберт.</i>	87
Туугъанды ол ёлмезге. <i>Ёртенланы Азрет.</i>	88
Ленинни сабий заманы. <i>А. И. Ульянова.</i>	88
Шемшер.	90
Ленинни эмен тереги.	91
Къызыл наныкъла. <i>Кононов А.</i>	92

РАХАТЛЫКЪ БЛА ШОХЛУКЪ ЮЧЮН

Джарыкъ Май. <i>Хубийланы Осман.</i>	95
Биринчи май алгъын бла энди. <i>Е. Ильинадан.</i>	96
Владимир Ильич мамматлыкъда.	98
Къызыл галстук. <i>Хубийланы Осман.</i>	100
Совет адам <i>Эбзеланы Азрет.</i>	102

СОВЕТ СОЦИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАЛАНЫ СОЮЗУ — БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ

Ата джуртум. <i>Хубийланы Осман.</i>	103
Джуртуму сыйы. <i>Баучуланы Лилия.</i>	104
Къарнаш шохлукъ. <i>Баучуланы Лилия.</i>	105
Кърал байракъ бла Кърал герб. <i>Баучуланы Лилия.</i>	106
Бизни республика Россия. <i>Баучуланы Лилия.</i>	108
Тамада къарнашха. <i>Капаланы Суюн.</i>	109
Қарачаевск. <i>Ортабайланы Тохтар</i>	110
Кавказ. <i>Боташланы Абидат.</i>	112
Шохлукъ <i>Байрамукъланы Халимат.</i>	113

Аламат хорлам.	114
Бизни элде. <i>Капаланы Суюн.</i>	118
Тенгиме. <i>Хубийланы Осман.</i>	120

ТАБИГЪАТ. ДЖАЙНЫ КЪУУАНЧЫ

Таякъ джангур. <i>Хубийланы Осман.</i>	121
Улакъчыкъ (хапар).	122
Наз. <i>Тамбийланы М.</i>	124
Тубанлы кёл. <i>Ортабайланы Тохтар.</i>	125
Кёгюрчюн. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	127
Джай каникуллада. <i>Боташлины Абидат.</i>	129
Сюрюучюле.	130
Чалкъы чала. <i>Джуккаланы Хусей.</i>	132
Галстук болушду <i>Лайпанланы Рашид.</i>	133
Чегетде киштик. <i>Лайпанланы Рашид.</i>	135

САБИЙЛЕГЕ КЪОНАКЪГЪА

КЕЛГЕНДИЛЕ ДЖОМАКЪЛА

Рахатлыкъны Зелгиси. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	138
Кёкде джюзюучю. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	139
Башы таракълы. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	139
Омакъ къонакъ. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	139
Азаутиш. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	140
Текечик. (Таурух).	140
Ат, Бёрю, Тюлкю. (таурух).	144
Тюлкю бла Турна. (Таурух).	146
Осият. (Таурух).	147
Каска бла Къумурсха. <i>И. А. Крылов.</i>	148
Аслан бла тюлкючюк. (Таурух).	149
Къызылкёз. <i>Шаманланы Медиха.</i>	151
Нарт сёзле.	154

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОҚЪУРГЪА

МАТЕРИАЛ

Шонай бла Данай. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	155
Къарт атамы тереги. <i>Къочхарланы Солтан.</i>	158
Джелимаууз. <i>Хубийланы Осман.</i>	160
Аслан бла итчик. <i>Л. Н. Толстой.</i>	163

Джаньюарланы шохлукълары. <i>П. Мантейфель.</i>	164
Маймулла. (<i>Сабий календардан.</i>)	165
Ётюрюк айтма. <i>Ортабайланы Тохтар.</i>	166
Бочха. <i>Дибирланы Шамил.</i>	167
Аскерге ашырадыла. <i>Хубийланы Осман.</i>	168
Юч аякълы ит. <i>Ёзденланы Борисбий.</i>	169
Душман къутулмады. <i>Лайпанланы Рашид.</i>	171
Уммох бла Умбо-о. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	175
«Мен... мен...» <i>Шаманланы Медиха.</i>	176
Чубар тауукъчукъ. <i>Чотчаланы Магомет.</i>	178
Чынар чана. <i>Лайпанланы Рашид.</i>	181
Къачхы чегетде. <i>Лайпанланы Рашид.</i>	185

Мусса Кёккёзович Эльканов
Лейла Исманловна Караева

РОДНАЯ РЕЧЬ

Учебник для второго класса
четвертое издание
На карачаевском языке

Художник М. Х. Чомаев

Редактор А. Д. Баучиев
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор М. Ф. Перепада.
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Подписано в печать 21-V-1979 г.
 Формат 70x90¹/₁₆. Физ. п. л. 12.
 Усл. п. л. 14.04. Уч.-изд. л. 8,45.
 Бумага офсет. № 2. Заказ 3655. Тираж 3900 экз.
 Цена 25 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати
Ставропольская укрупненная типография.
Ставрополь, Артема, 18.

25 коп.

24 48 65